

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

D-8 ÖRGÜTÜ'NÜN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

AHMET BALKI

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

D-8 ÖRGÜTÜ'NÜN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

AHMET BALKI

Danışman: Doç. Dr. Ali ERKEN

İstanbul, 2020

Genel Bilgiler

Adı ve Soyadı: Ahmet BALKI

Anabilim Dalı: Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri

Programı: Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ali ERKEN

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans- Aralık 2020

Anahtar Kelimeler: D-8, Türk Dış Politikası, İslam Dünyası, Gelişmekte Olan Sekiz İslam Ülkesi.

ÖZET

D-8 Örgütü Türkiye'nin fikir babası olduğu, üye ülkeler arası ekonomi ve ticareti arttırmayı temel alan gelişmekte olan sekiz İslam Ülkesinin bir araya gelerek oluşturdukları uluslararası bir örgüttür. Bu çalışmanın amacı D-8 Örgütü'nün Türk dış politikasına etkisini analiz etmektir. Bu çerçevede Türkiye'nin D-8 Örgütüne üye ülkeler ile diplomatik ilişkileri kuruluşundan günümüze kadar incelenmiş ve analiz edilmiştir. D-8 öncesi ilişkilerin nasıl olduğu, D-8 Örgütü kurulduktan sonra Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerindeki değişim anlatılmıştır. D-8 Örgütü çerçevesinde Türkiye bazı somut kazanımlar elde etmiş fakat bu kazanımlar süreklilik arz etmemiştir. Bu açıdan D-8'in hem Türk dış politikasına hem de Türkiye'nin üye ülkelerle ticaretinin artmasına katkıları sınırlı kalmıştır.

General Informations

Name and Surname: Ahmet BALKI

Field: Political History and International Relations of the Middle East

Programme: Political History and International Relations

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ali ERKEN

Degree Awarded and Date: Master- December 2020

Keywords: D-8, Turkish Foreign Policy, Islamic World, Developing Eight Islamic Countries.

ABSTRACT

D-8 Organization is an organization established by 8 developing Islamic countries, aiming to enhance international trade and economy. This study aims to analyze the effects of the D-8 Organization on the Turkish foreign policy. It examines diplomatic relations between D-8 countries and Turkey since the foundation of the D-8 Organization. It also looks at the relations among the member countries and Turkey before and after the foundation of the D-8. Turkey has achieved some substantial achievements within the framework of the D-8 Organization, but these gains were not continuous. In this respect, the impact of the D-8 Organization on the Turkish foreign policy and trade volumes between Turkey and the member countries has remained limited.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA BATICI YÖNELİMDEN ÇOK YÖNLÜLÜĞE	7
1.1.D-8 Öncesi Türk Dış Politikasında Etkin Örgütler: Batıcı Yönelim.....	7
1.1.1. NATO	7
1.1.2. Avrupa Konseyi.....	10
1.1.3. OECD	12
1.2.D-8 Öncesi Türk Dış Politikasında Uluslararası Örgütler Bağlamında Çok Yönlülük Arayışlar	13
1.2.1. İslam İşbirliği Teşkilatı.....	13
1.2.2. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO).....	16
1.2.3. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	17
İKİNCİ BÖLÜM	Error! Bookmark not defined.
İSLAM BİRLİĞİ ÇATISI ALTINDA BİRLEŞME DENEYİMLERİ VE D-8 ÖRGÜTÜ	Error!
Bookmark not defined.	
2.1İslam Birliği Düşüncesinin Ortaya Çıkışından 20.Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar İslam Dünyası	19
2.2. Savaş ve Barış İkilemi Döneminde İslam Dünyası	27
2.3. Soğuk Savaş Döneminden D-8'in Kuruluşuna Kadar İslam Dünyası.....	30
2.4. D-8 Örgütü'nün Kuruluşuna Giden Yol.....	40
2.5. D-8'in İlkeleri ve Amaçları	46
2.6. D-8'in Örgütsel Yapısı	49
2.6.1. Zirve	49
2.6.2. Konsey	55
2.6.3. Komisyon	57
2.6.4. Sekreteryaya.....	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	Error! Bookmark not defined.

TÜRKİYE’NİN D-8 ÖRGÜTÜ’NÜN AFRİKA’DA BULUNAN ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİ	59
3.1. Türkiye- Mısır İlişkileri	59
3.2. Türkiye- Nijerya İlişkileri	70
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	Error! Bookmark not defined.
TÜRKİYE’NİN D-8 ÖRGÜTÜNÜN ASYA’DA BULUNAN ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİ	Error!
Bookmark not defined.	
4.1. Türkiye- İran İlişkileri	73
4.2. Türkiye- Pakistan İlişkileri	83
4.3. Türkiye- Bangladeş İlişkileri	88
4.4. Türkiye- Endonezya İlişkileri	92
4.5. Türkiye- Malezya İlişkileri	95
SONUÇ	Error! Bookmark not defined.
KAYNAKÇA	102

GİRİŞ

Türk dış politikası özellikle 2. Dünya Savaşının ardından Batıya yönelmiş, Batı karşıtı hiçbir oluşumun içinde yer almamıştır. Türkiye, dış politikasını çeşitlendirmek adına katıldığı İslam Konferansı Örgütüne dahi çok uzun yıllar en alt seviyede temsilci göndermiş ve örgütün kuruluş bildirgesini uzun bir süre TBMM’de onaylamamıştır. Bu şekilde Batılı siyasi unsurlardan gelecek eleştirilerin önüne geçmeye çalışmıştır. Fakat Soğuk Savaşın bitmesiyle birlikte başta NATO olmak üzere birçok örgütün artık öneminin kalmadığı bu açıdan da Türkiye’nin de öneminin azalacağı gibi yorumlar yapılmaya başlanmıştır. Türk dış politikası karar alıcıları da yaşanan bu yeni dönemde yeni atılımlar yapılması gerekliliğinden bahsetmişlerdir.¹

1996 yılında iktidara gelen REFAH-YOL Hükümeti Başbakanı Necmettin Erbakan uzunca yıllar üzerinde çalıştığı İslam kimliğini temel alan bir örgüt kurmak istediğini kamuoyu ile paylaştı. Dönemin Türk iç siyaseti açısından fazlasıyla cesur bir atılım olan örgüt fikri ilk başta ufak tepkilerle karşılaşsa da genel anlamda kamuoyu tarafından olumlu geri dönüşler almıştır.² Hatta çok tepki göstermesi beklenen ve dönemin iç siyasetinde bir hayli etkili olan askeri kanatta bu fikre olumlu yaklaştığını göstermiştir.³ Özellikle Necmettin Erbakan’ın D-8’in ilk Zirve toplantısında yaptığı konuşmada D-8’in diğer örgütlere bir alternatif değil bu örgütlerin tamamlayıcısı niteliğinde kurulduğu söylemi tüm kesimlerin örgüte daha sıcak bakmasını sağlamıştır. Ayrıca Necmettin Erbakan, Türkiye’nin D-8 Örgütünün kurucusu olmasında ki en önemli amacının dünya ticari ve ekonomik organizasyonlarında Türkiye’nin hak ettiği yere ulaşmasını sağlayan önemli bir platform olacağını ifade etmiştir. Bu söylemi de o dönem kamuoyunun örgütü daha çok önemsemesine vesile olmuştur. Necmettin Erbakan iktidarının ardından göreve gelen hükümetler ve cumhurbaşkanları da D-8 Örgütünü sahiplenici açıklamalarda bulunmuşlar ve bu durumda D-8’in bir hükümet projesi değil

¹Gün Kut, Türk Dış Politikasında Çok Yönlülüğün Yakın Tarihi: Soğuk Savaş Sonrası Devamlılık ve Değişim, Boğaziçi Üniversitesi- TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, 2010, s.6.

²Bkz. Cengiz Çandar, Sabah Gazetesi, 17.06.1997., Mehmet Ali Birand, Sabah Gazetesi, 17.06.1997., Sami Kohen, Milliyet Gazetesi, 17.06.1997.

³Bkz.Mehmet Akif Kın, D-8’e Üye Olan Ülkelerin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Askeri Açidan Mukayesesi ve Muhtemel Gelişmelerin Türkiye’ye Etkileri, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1998.

devlet'in sahiplendiği bir proje olduğunu göstermiştir. 2000 yılında Cumhurbaşkanı seçilen ve kamuoyunda İslamcı düşüncelere mesafesi ile tanınan Ahmet Necdet Sezer'de 2001 yılında Kahire'de ki D-8 Liderler Zirvesine bizzat katılmış, örgütün Türkiye'nin çok yönlü dış politikasına farklı bir perspektif getirdiğini ve önemsenmesi gereken bir kuruluş olduğundan bahsetmiştir.⁴

D-8 Türkiye'nin öncülüğünde İran, Pakistan, Mısır, Endonezya, Malezya, Bangladeş ve Nijerya'nın bir araya gelerek oluşturdukları uluslararası bir örgüttür. Örgüt İslam kimliğine sahip ülkeler tarafından kurulmuştur. İslam kimliği örgütün oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu kimliğin getirdiği ortak paydalar sayesinde belirlenen hedeflere daha hızlı ulaşılabileceği düşünülmüştür. D-8'in misyonu üye ülkelerin dünya ekonomisine entegrasyonlarını kolaylaştırmak, üye ülkelerin uluslararası kuruluşlarda daha fazla söz sahibi olmasını sağlamak ve üye ülkeler de yaşayan insanların hayat standartlarını yükseltmektir. Bu misyonu gerçekleştirmek için öncelikle üye ülkeler arası ekonomi ve ticareti arttırmak hedeflenmiştir. Bu açıdan üye ülkelere belirli alanlarda sorumluluk verilmiş, projeler geliştirmesi ve ardından bunu üreterek hem kendi ekonomilerine hem de üye ülkelerin ekonomilerine katkı sağlaması amaçlanmıştır. D-8 Örgütü'nün iş insanları için vizelerin kaldırılması ve Tercihli Ticaret Antlaşması gibi üye ülkelere bazı katkıları olan uygulamaları olsa da yıllar içinde belirlediği bir çok hedefi hayata geçirememiştir. Hem bazı üye ülkelerin örgüte karşı umursamaz tavırları hem de dünya konjonktüründe yaşanan değişimlerinde örgütün hedeflerine ulaşamamasında etkisi olmuştur. Türkiye açısından D-8 ekonomik kazanımlar elde etmenin dışında siyasi olarak göz ardı edilmiş ülkelerle yakınlaşma sağlamanın da bir lokomotif olarak görülmüştür. Bu açıdan Türk dış politikasının çok yönlülüğüne bir katkı sağlamıştır. D-8 Örgütünde bulunmak Türkiye'ye bazı kazanımlar sağlamıştır fakat bunun somut yansımalarını görmek zaman içinde giderek zorlaşmıştır. Bu tezde somut veriler ışığında D-8 Örgütü'nün Türk dış politikası üzerindeki etkisini ve söylem bazındaki iddiaların hayata geçirilme noktasında tutarlı olup olmadığını incelemeye çalışacağız.

⁴<https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdetsazer/1720/4537/cumhurbaskani-ahmet-necdetsazerin-d-8-doruk-toplantisina-katimak-uzere-gittikleri-kahireden-donuslerinde-basina-yaptiklari-aciklama>, (Erişim Tarihi: 21.06.2020.)

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. D-8 Örgütü'nün tüm zirvelerinin sonunda yayınladığı deklarasyonlar, konsey ve komisyon raporları incelenmiştir. Konuyla alakalı kitap, makale, dergi ve gazete haberleri de çalışmada kullanılmıştır. Birincil kaynaklardan yararlanılan bu çalışmada, Türkiye'nin D-8 Örgütüne üye ülkelerle olan diplomatik ve ekonomik ilişkileri teker teker incelenmiştir. Literatürde ki çalışmalardan farklı olarak Türkiye'nin, üye ülkeler ile olan ilişkilerinin gelişmesinde D-8 Örgütünün katkısının olup/ olmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Literatürde hali hazırda D-8 Örgütüne yönelik çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan ilki konuyla ilgili referans kitap olarak da kabul edilen Bülent Alan'ın kaleme aldığı "D-8 Yeni Bir Dünya"⁵ adlı eserdir. Kitapta D-8 Örgütü'nün hazırlık aşamasından Kahire Zirvesine kadarki süreç anlatılmaktadır. D-8'in kuruluşunda görev almış bazı uzmanlarında görüşlerine yer verilen kitapta, üye ülkelerin liderlerinin ilk zirvede yaptıkları konuşmalar ve ilerleme raporları da yer almaktadır. Emekli Büyükelçi Ayhan Kamel'in 2001 yılında yazdığı "D-8 Ekonomik Birliği Örgütü"⁶ adlı çalışması vardır. Bu çalışmanın önemi Ayhan Kamel'in o dönem D-8 İcra Direktörü* olarak görev yapmasıdır. O açıdan bu makaleyi örgütün resmi yayını olarak da görebiliriz. Makale de örgütün amacı, yapısı ve yürüttüğü hali hazırda ki projelerden bahsedilmiştir.

Mesut Taştekin'in yazdığı "Türk Dış Politikasında D-8"⁷ adlı makale vardır. Makalede D-8 Örgütü'nün kuruluş süreci, organları ve Tahran Zirvesine kadarki süreçte yaşanan gelişmeler anlatılmıştır. Makalenin son bölümünde yazar D-8'i 1996-1997 yılları arasında Türkiye'de iktidarda bulunan Erbakan Hükümetinin bir dış politika yansıması olarak gördüğünü, sonrasında iktidara gelen hükümetlerin bu örgütü sahiplenmediği o açıdan işlevsiz bir örgüt durumunda kaldığı sonucuna varmıştır. Sami Kiraz'ın "Türk Dış Politikasında Çok Yönlülük Denemeleri Bağlamında Karadeniz İşbirliği Örgütü ve D-8'in Karşılaştırmalı Olarak Analizi"⁸

⁵Bülent Alan, D-8 Yeni Bir Dünya, Yörünge Yayınları İstanbul, 2001.

⁶ Ayhan Kamel, "D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü", Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel Sayısı, Cilt:7 Sayı:2, 2001.

*2006 yılında bu unvan Genel Sekreterliğe dönüştürülmüştür.

⁷Mesut Taştekin, "Türk Dış Politikasında D-8", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, 2006.

⁸ Sami Kiraz, "Türk Dış Politikasında Çok Yönlülük Denemeleri Bağlamında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ve D-8'in Karşılaştırmalı Olarak Analizi", Turkish Studies Economic, Finance and Politics, Cilt:13, Sayı:14, 2018.

adlı makalesi mevcuttur. Yazar makalesinde öncelikle KEİ ve D-8'in kuruluş sürecini anlatmış ve bu iki örgütün kurulduğu dönemdeki uluslararası sistemin yapısını tahlil etmiştir. KEİ'nin Karadeniz bölgesi devletlerine, D-8'in de Müslüman kimlikli devletlere açılmak için kurulduğunu belirtmiştir. İki örgütünde fikri ve kurucu lideri olmanın Türk Dış politikası açısından ilişkileri çeşitlendirmek adına yapılan girişimler olduğu sonucuna varmıştır. Murat Güldal'ın kaleme aldığı "Kuruluşundan Bugüne D-8 Örgütü"⁹ adlı yüksek lisans tez çalışması vardır. Yazar ilk bölümünde dünyada aktif olan küresel ve bölgesel örgütlerden bahsetmiştir. İkinci bölümde D-8'in kuruluşunu anlatmış ve üye ülkelerin ekonomik durumundan bahsetmiştir. Üçüncü bölümde D-8'in teşkilat yapısı ve Bali zirvesine kadar yaşanan gelişmeleri değerlendirmiştir. D-8 Örgütü ile Türkiye'nin siyasi ve ticari ilişkilerinden söz etmiştir. Yazar D-8'in bazı projeleri hayata geçirdiğini fakat beklentilerin altında kalan bir oluşum olduğunu söylemiş, üye ülkelerin hepsinde bu örgütün kendi iktidarda olan hükümetlerin siyasi ajandasına göre önem sırasının azalıp arttığının bu yüzden istenildiği kadar başarılı olunamadığının bu açıdan tüm üyelere bu örgüte bir devlet projesi olarak bakılması gerekliliğini ifade etmiştir.

Mehmet Özkan'ın "Why does an International Organization Fail? A theoretical and Systemic Approach to the Developing Eight(D-8)"¹⁰ adlı makalesi mevcuttur. Yazar makalesinde D-8'in neden başarısız bir örgüt olduğun nedenlerini anlatmaktadır. Mehmet Özkan'a göre D-8'in başarısız olmasının en önemli sebebi İslam Dünyasının en önemli ülkelerinden biri olan Suudi Arabistan'ın bu oluşuma davet edilmemesidir. Yazar Suudi Arabistan'ın İslam dünyasının güçlü ve nüfuzlu ülkelerinden biri olmasının hem de kutsal toprakların Suudi Arabistan coğrafyasında bulunmasından ötürü manevi bir güce sahip olmasından dolayı Suudi Arabistan olmadan İslam'ı temel alan bir örgütün başarılı olamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca D-8'e üye olan her ülkenin kendi ajandasına sahip olması ve D-8'i kuran liderlerinde örgütün kuruluşunun hemen ardından iktidarı bırakmak veya bıraktırmak zorunda kalmalarının da örgütü başarısızlığa iten diğer faktörler olduğunu ifade etmiştir.

⁹ Murat Güldal, Kuruluşundan Bugüne D-8 Örgütü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009.

¹⁰ Mehmet Özkan, "Why Does an International Organization Fail? A theoretical and Systemic Approach to the Developing Eight(D-8)", Ortadoğu Etütleri Dergisi, Cilt:9, Sayı:2, 2017.

Berdal Aral'ın "An Inquiry into the D-8 Experiment: An Incipient model of an Islamic Common Market?"¹¹ adlı makalesi vardır. Yazar D-8 Örgütü'nün ilk kurulduğunda birçok kişinin D-8'i İslami ortak pazarın bir başlangıç modeli olarak gördüğünü söylemektedir. Fakat zamanla üye ülkeler arasındaki ticareti arttırmada sınırlı bir başarı elde ettiğini bu açıdan örgütün İslami ortak pazar beklentisini gerçekleştiremediğini ifade etmiştir. Hüseyin Ağır ve Ahmet Şahbaz'ın ortak kaleme aldıkları "D-8 Ülkelerinin Makroekonomik Performansı ve Türkiye'nin Dış Ticareti"¹² adlı makale mevcuttur. Yazarlar makalede öncelikle üye ülkelerin genel ekonomik durumlarından bahsetmişler ardından Türkiye'nin D-8 ülkeleriyle dış ticaretini analiz etmişlerdir. Yazarlar vardıkları sonuçta D-8 Örgütü'nün belirtilen amaçlardan uzak kaldığını bunun nedeninin de üye ülkelerin örgüte gerekli önemi vermemelerinden ve coğrafi uzaklığın çok olmasından kaynaklandığını belirtmişlerdir.

Salih Kılınç'ın yazdığı "D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Türk Ekonomisine Etkileri"¹³ başlıklı yüksek lisans tezi vardır. Yazar tezine Türkiye'nin kurucu üyesi olduğu örgütleri anlatarak başlamış ardından D-8 Örgütü'nün kuruluşunu, yapısını ve Abuja Zirvesine kadarki süreci anlatmıştır. D-8'e üye ülkelerin ekonomik durumlarını anlatmış ve son olarak da Türkiye'nin D-8 Üyesi ülkelerle ticari ilişkilerinin analizini yapmıştır. Yazar D-8 Örgütü'nün üyeleri ile Türkiye'nin ticaretinin arttığını fakat D-8'in bu konuda bir payının olmadığını, ileride yürürlüğe girecek olan Tercihli ticaret antlaşmasının belki bunu değiştirebileceğini ifade etmektedir. Yazar D-8'i atıl bir örgüt olarak tanımlamıştır. Bu atılıktan kurtulmak içinde Türkiye'nin öncü olması ve D-8'i daha işlevli, projeler üreten bir örgüt haline dönüştürmesi için adımlar atması gerektiğini belirtmiştir. Emre Aygünoğlu'nun kaleme aldığı "Türkiye'nin Ekonomik Entegrasyon Hareketleri İçerisindeki Yeri ve Yeni Bir Vizyon: D-8"¹⁴ adlı yüksek lisans tez çalışması mevcuttur. Yazar çalışmada öncelikle dünyadaki önemli

¹¹Berdal Aral, "An Inquiry into the D-8 Experiment: An Incipient model of an Islamic Common Market?", Alternatives Turkish Journal of International Relations, Cilt:4, Sayı:1&2, 2005.

¹² Hüseyin Ağır, Ahmet Şahbaz, "D-8 Ülkelerinin Makroekonomik Performansı ve Türkiye'nin Dış Ticareti", ICPESS 2016-Istanbul, 24-26 August 2016, s.71-85.

¹³Salih Kılınç, "D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Türk Ekonomisine Etkileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2013.

¹⁴ Emre Aygünoğlu, "Türkiye'nin Ekonomik Entegrasyon Hareketleri İçerisindeki Yeri ve Yeni Bir Vizyon: D-8", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2019.

ekonomik entegrasyon hareketlerinden bahsetmiş, Türkiye'nin taraf olduğu ekonomik entegrasyonları anlatmıştır. Ardından D-8'i örgütünün yapısı, işleyişini, üye ülkelerle ilgili genel bilgiler vermiş, Türkiye'nin de D-8' üye ülkelerle ticaretinin analizini yapmıştır. Yazar D-8 Örgütü'nün Türkiye'nin beklentisini karşılayamadığını, bir ilerleme kaydedilememesinden dolayı da D-8'in yeni bir örgüt gibi ele alınıp örgütün canlandırılması gerekliliğinden bahsetmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün ilk kısmında Türk Dış politikasında uzunca yıllar hakim yönelim olan Batı menşeli örgütler anlatılacaktır. Türk dış politikasını en çok etkileyen NATO, Avrupa Konseyi ve ekonomik bir örgüt olmasından dolayı da OECD seçilmiştir. Birinci bölümün ikinci kısmında D-8 dışında Türk dış politikasını etkileyen batı dışı (İİT, ECO, KEİT) uluslararası örgütler anlatılacaktır. İkinci bölümde ilk olarak D-8 öncesinde İslam düşüncesini/kimliğini referans alarak kurulmaya çalışılan organizasyonlar anlatılacak ardından D-8 Örgütünün nasıl kurulduğu, ilkelerinin, amaçlarının ne olduğu ve örgütün yapısı üzerinde durulacaktır. D-8 Örgütü'nün kuruluşundan günümüze kadar gerçekleşen zirve, konsey, komisyon toplantıları, bu toplantılarda alınan kararlar anlatılacaktır. Üçüncü bölümde D-8 Örgütü'nün Afrika kıtasında bulunan ülkeleri Mısır ve Nijerya ile Türkiye'nin ilişkileri anlatılacaktır. İlk olarak D-8 öncesinde Türkiye'nin Mısır ve Nijerya ile ikili ilişkileri anlatılacaktır. Sonrasında D-8'in kuruluşunun ardından iki ülke arasındaki gelişmelerle D-8 Örgütü'nün katkı durumunun analizi yapılacaktır. Dördüncü bölümde D-8'in Asya kıtasında bulunan ülkeleri İran, Pakistan, Bangladeş, Endonezya ve Malezya ile Türkiye'nin ilişkileri anlatılacaktır. Öncelikle bu ülkelerle Türkiye'nin ikili ilişkilerinin kuruluşundan D-8 öncesine kadar ki temel yaşanan gelişmeler anlatılacak, ardından D-8 Örgütü çerçevesinde ilişkilerde ne gibi değişimler/olaylar yaşanmış onun üzerinde durulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA BATICI YÖNELİMDEN ÇOK YÖNLÜLÜĞE

1.1.D-8 Öncesi Türk Dış Politikasında Etkin Örgütler: Batıcı Yönelim

1.1.1. NATO

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren dış politika yapımını en çok etkileyen örgüt olarak kuşkusuz Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütünü (NATO)* söyleyebiliriz. NATO'nun kurulma amacı İkinci Dünya Savaşının ardından yayılmacı bir politika güden Sovyetler Birliğine karşı bir birlik oluşturarak Sovyetler Birliğinin Avrupa'da yayılmasına ve olası bir saldırısına karşı koymaktır. Türkiye'de özellikle İkinci Dünya Savaşının ardından Sovyetler Birliğinden ciddi bir tehdit hissetmeye başlamıştır. Başta İngiltere olmak üzere Müttefik ülkelerle ilişkileri de İkinci Dünya Savaşına girmemesinden ve savaş boyunca tarafsız kalmasından dolayı açıktır. Türkiye Müttefik ülkelerle soğuyan bu ilişkileri tamir etmek için Mihver devletlerine savaş ilan etmiş olsa da bu savaş ilanı fiilen çatışmaların bittiği döneme denk gelmiştir. Bu ilan da Müttefik ülkeler tarafından ciddiye alınmamıştır. Çünkü savaş resmen bitmemiş olsa da fiilen bitmiş durumdadır.¹⁵

Türkiye 1945'ten itibaren Müttefikler tarafından yalnız bırakılmış ve Sovyetler tarafından da tehdit edilmiş bir ülke konumundadır. Türkiye bu durumu aşmak için Müttefik ülkeler ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışmış olsa da başarılı olamamıştır. 1947 yılında ABD ile sıcak ilişkiler geliştirmeye başlayan Türkiye bunun bir örgüt çatısı altında olursa kendisi açısından çok daha güvenilir olacağını düşünmektedir. Türkiye 1949 yılında NATO'nun kurulması ile birlikte istediği ortam gelişmiştir. Teklif gelmesi için bir süre bekleyen Türkiye en sonunda Mayıs 1950'de NATO'ya üyelik başvurusunda bulunmuştur. Fakat üye devletler tarafından bu teklifine olumsuz yaklaşmıştır. Türkiye Kore'de yaşanan savaşı fırsat bilerek üye devletlerin güvenini tekrar kazanmak için Kore'ye Temmuz 1950'de 4.500 kişilik asker göndermiştir. Asker göndermesinin hemen sonrasında Ağustos 1950'de tekrar NATO'ya

*4 Nisan 1949 yılında 12 ülkenin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Bu ülkeler ABD, Kanada, İzlanda, Norveç, Belçika, Fransa, Danimarka, Lüksemburg, İtalya, Birleşik Krallık, Hollanda ve Portekiz'dir.

¹⁵Fahir Armaoğlu, Türk Dış Politikası Tarihi, Kronik Kitap, 2019, İstanbul, s. 150.

üyelik başvurusunda bulunmuştur. Fakat bu ikinci başvurusu da üye devletler tarafından kabul edilmemiştir.¹⁶

NATO'nun Ortadoğu'ya yönelik değişen politikası Türkiye'nin önemini üye devletlere tekrardan hatırlatmıştır. Özellikle SSCB'nin atom bombası konusunda gittikçe gelişmeye başladığı ve üretimini yükselttiğini haber alan örgüt üyeleri karşılık verebilmek için yeni üslere ihtiyaç duymuşlardır. Türkiye'nin coğrafi olarak SSCB'ye yakınlığı hem bir nükleer saldırıda karşı saldırıya geçmek için üye devletlere önemli zaman kazandıracaktır hem de Avrupa'ya olası bir saldırı durumunda Türkiye tampon bölge görevi görerek müttefik devletlerin topraklarına savaşın ulaşmasını geciktirecek hatta önleyecektir. Eylül 1951'de ki NATO Bakanlar Konseyi toplantısı esnasında alınan bir karar ile Türkiye'nin örgüte davet edilmesi kararı alınmıştır. Türkiye 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olmuştur.¹⁷

NATO'ya üyeliğinin ardından Türkiye dış politikasını tamamen örgütün yönelimlerine göre düzenlemeye başlamıştır. Bu durumun ilk örneğini 1955 yılında Bağlantısızlar Hareketinin düzenlendiği toplantıya katılan Türkiye burada NATO'da ki müttefiklerinin görüşlerini dile getirmiştir. Özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da müttefiklerin söylemlerini hararetle savunmuş bu durum başta Bağlantısızlar Hareketi olmak üzere birçok devletin tepkisini çekmiştir. Türkiye açısından müttefiklerin söylemlerinin savunulmasının arkasında yatan temel sebep Sovyetler Birliği karşısında NATO üyelerinin tek bir ses olduğunu göstermektir. Bu açıdan Sovyetlerin olası bir saldırısına karşı NATO'nun gücünü göstererek baştan caydırıcı olmayı amaçlamıştır.¹⁸

1960'lı yıllarla birlikte ortaya çıkan Kıbrıs sorunu Türkiye'nin ilk kez NATO'yu sorgulamasına vesile olmuştur. Türk kamuoyu bu dönemde Kıbrıs'ta yaşanan olaylardan dolayı NATO'da ki müttefiklerinden destek beklemektedir. Fakat NATO'ya üye devletler bu olaya ya tarafsız kalmış ya da sessizce de olsa Yunanistan'ın tezlerini desteklemiştir. 1964 yılında NATO'nun lokomotif ülkesi ABD ile Türkiye arasında Kıbrıs konusundan dolayı bir gerginlik yaşanmıştır. Dönemin ABD Başkanı Lyndon Johnson Kıbrıs'ta Türkiye'nin hem

¹⁶ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, 2014, İstanbul, s.545.

¹⁷ Hüner Tuncer, Menderes'in Dış Politikası: Batı'nın Güdümündeki Türkiye, Kaynak Yayınları, 2013, İstanbul, s.44.

¹⁸ İlter Turan, Dilek Barlas, "Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", der. Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, 2004, İstanbul, s.158.

kendi hem de NATO aracılığıyla verdiği silahları kullanamayacağını, kullandığı takdirde ambargo uygulanacağını bildiren bir mektup yazmıştır. ABD ile yaşanan bu gerginlikte başta dönemin hükümeti olmak üzere Türk kamuoyunda ABD ve NATO ile ilgili kuşkular uyanmasına sebep olmuştur.¹⁹

Yaşanılan bu duruma rağmen Türkiye için NATO her zaman önemini korumuştur. Çünkü Türkiye NATO'ya üyeliğini sonlandırdığı takdirde yalnız kalacağını ve Sovyetler Birliği ile baş başa kalacağını düşünmüştür.²⁰ Fakat Türk karar alıcıları NATO politikalarına artık eskisi gibi kayıtsız şartsız tam destek vermek fikrinden daha Türkiye'nin çıkarlarına odaklı politikalar geliştirmeye başlamışlardır. Bu durum da kendini 1974 Kıbrıs Barış Harekati esnasında göstermiştir. Başta ABD olmak üzere NATO müttefiklerinin uyarılarına rağmen Türkiye kendi soydaşlarını ve çıkarlarını korumak için harekete geçmiştir. ABD'de Türkiye sözünü dinlemediği için ambargo uygulamıştır. NATO müttefikleri de bu durumdan ister istemez etkilenmişler ve Türkiye ile ilişkilerinde daha temkinli hareket etmeye başlamışlardır. Türk karar alıcıları da bu dönemden itibaren çok yönlü politikalar izlemeye başlamışlardır.²¹

1980'li yıllarla birlikte Türkiye- NATO ilişkileri iki taraf içinde daha pragmatik bir yönelime evrilmiştir. NATO, Türk topraklarında daha fazla nükleer başlık bulundurmasını ve daha fazla sorumluluk almasını istemektedir. Türkiye ise NATO'nun nükleer başlıkları artırma isteğine temkinli yaklaşmakta ve SSCB'nin tepkisini çekmemeye çalışmaktadır. Türkiye SSCB'den hala tehdit algılasa da 1980'li yıllarda iki başat güç arasında ki yumuşamayla da fırsat bilerek özellikle ekonomik alanda SSCB ile daha yakın ilişkiler kurmak istemektedir. Türkiye bu dönemde NATO içerisinde tartışılan alan dışılık gibi konularda da daha temkinli politikalar izlemektedir.²²

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Soğuk Savaş sona ermiş ve NATO'da bu savaşı kazanmış bir örgüt konumuna gelmiştir. Fakat NATO'nun kuruluş felsefesi komünizm ve SSCB karşıtlığı üzerinedir. NATO'da bu açılardan kendini revize edip oluşan konjonktür de

¹⁹ Barış Doster, "Türkiye'de NATO Karşıtlığının Tarihsel ve Siyasal Kökenleri", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 4, Sayı 40, 2012, s.36.

²⁰ Tarık Oğuzlu, "Türkiye'nin NATO'ya Karşı Değişen Bakış Açısını Anlamak ve Açıklamak", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 4, Sayı 40, 2012, s.61.

²¹ Turan, Barlas, s.167.

²² İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, 2015, İstanbul, s.75.

yeni misyonlar edinmeye karar vermiştir. Bu açılardan NATO 1991’de Roma zirvesi esnasında ‘‘hür dünya’nın’’ karşı karşıya olduğu yeni tehditleri belirlemiştir. NATO yeni görevinin öncelikle üye ülkelerin güvenliğini sağlamak olduğunu sonrasında da dünyada ki barış ve istikrarın korunmasına katkı sunmak olduğunu belirtmektedir.²³

NATO 1990’ların ikinci yarısından itibaren strateji değişikliğine giderek genişleme fikrini tartışmaya başlamıştır. Türkiye bu genişleme fikrinden genel olarak memnun değildir. Çünkü yeni katılacak üyelerle birlikte hem Türkiye’ye NATO tarafından yapılan yardımlar azalacak hem de Türkiye’nin sorumluluğu daha fazla artacaktır. Fakat Türkiye her ne kadar bu durumdan hoşnut olmasa da bu konuda sert bir tepki de vermemiştir. 1990’lı yılların sonundan itibaren NATO örgüte yeni üyeler kabul etmiştir. Türkiye Soğuk savaşın sona ermesinden itibaren dış politika da NATO’dan çok daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Türkiye SSCB ve komünizm tehdidinin de kalkmasıyla birlikte farklı coğrafyalar ve farklı ülkelerle yeni etkileşimler kurmaya başlamıştır. Yeni dönemle birlikte Türkiye artık NATO baskısı olmadan daha açıktan çok yönlü politikalar izlemiştir.²⁴

1.1.2. Avrupa Konseyi

İki dünya savaşı arası dönemde yaşanan insan hakları ihlalleri, diktatörlükler ve özellikle Avrupa ülkeleri arasında yaşanan gerginliklerin önüne geçmek için 2. Dünya Savaşı’nın ardından Avrupalı yöneticiler bir araya gelerek Avrupa değerlerinin tekrardan sağlam ve geri dönülmez bir şekilde hayata geçirilmesi için bir örgüt kurulması gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu amaçla 10 Avrupa ülkesi bir araya gelerek 5 Mayıs 1949’da Londra’da imzalanan antlaşma ile Avrupa Konseyini kurmuşlardır.²⁵

Türkiye Avrupa Konseyi’ne ilk baştan itibaren üye olmak istediğini belirtmiştir. Türkiye İkinci Dünya savaşının ardından iyice yalnızlaşmış ve müttefiksiz kalmış bir durumdadır. Sovyetler Birliği tarafından algıladığı tehditte Türk karar alıcılarının gittikçe daha Batı/Avrupa’ya yaklaşmasına vesile olmuştur. Ayrıca Türkiye İkinci Dünya Savaşına

²³ Armağan Kuloğlu, "60 Yıllık İttifak: NATO ve Türkiye", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 1, Sayı 4, 2009, s.54.

²⁴Oğuzlu, s.62.

²⁵ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe- Organlar- Belgeler- Politikalar, Alfa Yayınları, 2018, İstanbul, s.382.

katılmamasından dolayı bazı Avrupa Devletlerinin gözünde oluşan kötü imajını değiştirmek açısından bu örgütün içerisinde yer almak istemiştir. Bu örgüte katılmakla Türkiye hem Sovyet tehdidi karşısında elini güçlendirecek hem de Türkiye'nin Batılı/Avrupalı bir ülke olduğunu göstermek açısından bir fırsat yakalayacaktır. Sovyetler Birliği'nin o dönem Avrupa'da ki bazı devletlerle yaşadığı gerilimlerden ötürü Avrupa Konseyi'ni kurma çalışmaları hızlandırılmıştır. Bu açılardan Türkiye ilk kuruluş toplantısına katılamamış fakat kuruluş belgesinde Türkiye'nin de üyeliği başvurduğu ile ilgili bir yazı eklenmiştir. Bu açıdan Türkiye Avrupa Konseyi'nin kurucu üyeleri arasında sayılmaktadır. Avrupa Konseyi'nin Ağustos 1949'da ki ilk Bakanlar Toplantısında Türkiye'nin örgüte üyeliğinin kabul edildiği bildirilmiştir.²⁶

Avrupa Konseyi'nin kurulduğu ilk günden itibaren en önemseddiği mesele İnsan Hakları konusu olmuştur. Türkiye Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine kurucu üyelerden biri olarak hazırlanma aşamasında önemli katkılar sunmuştur. Türkiye ile Avrupa Konseyi ilişkileri ilk kez 1960 yılında Türkiye'de yaşanan askeri darbe sonrasında bozulmuştur. Darbeyi yapan askeri grup Avrupa Konseyine tam bağlı olduğunu bildirmiştir. Fakat darbe sebebiyle TBMM'nin işlevine son verilmesinden dolayı Avrupa Konseyi Türkiye'nin danışma meclisinde ki temsiline engel koymuştur. Türkiye her ne kadar Bakanlar Konseyi toplantısına katılabiliyor olsa da Türkiye açısından bu durum hayal kırıklığı yaratmıştır. 1961 yılında demokrasiye dönülmesinin ardından bu engel kaldırılmıştır.²⁷

12 Mart 1971 muhtırasının ardından yaşanan süreçte de Avrupa Konseyi'nin bazı üyeleri Türkiye'de insan hakları ihlalleri olduğunu öne sürerek Türkiye'nin üyelikten çıkartılması için kampanya yapmışlardır fakat başarılı olamamışlardır.²⁸ 12 Eylül 1980 darbesinin ardından Türkiye Avrupa Konseyi ilişkileri bir kez daha gerilmiştir. Darbeci yönetim Avrupa Konseyine tam bağlı olduklarını belirtmiştir. Darbeci hükümetin yaptığı ilk programda Avrupa Konseyinin sivil yönetime geçiş için bir esin kaynağı olacağı ibaresi yer almıştır.

²⁶Ali Servet Öncü, Erkan Cevizliler, "Avrupa Bütünleşmesi İçin Önemli Bir Adım: "Avrupa Konseyi" ve Türkiye'nin Konseye Üyeliği Meselesi", Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, 2013, s.26.

²⁷Gökhan Erdem, "12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa İle İlişkilerine Etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle İlişkiler", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2015, s.34.

²⁸Erdem, s.37.

Darbeci yönetim kendini savunmak açısından da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 15.maddesini dayanarak göstererek darbenin yapılmasının bir zorunluluk belirtmiştir.²⁹

Ocak 1982 yılında Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğinden çıkartılması için bir oylama yapılmıştır. Yapılan oylama sonucu Türkiye lehine çıkmış ve büyük bir çoğunluk tarafından hayır oyu kullanılmıştır. Fakat dönemin Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri yapılan bu oylamadan rahatsız olduklarını, bunun Türkiye'nin içişlerine karışmak olduğunu ifade etmişlerdir.³⁰ Türkiye darbeden itibaren üç yıl boyunca Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisine üye gönderememiştir. Bu sebeple Türkiye demokrasiye geçesiye kadar sadece Bakanlar Konseyi toplantılarına katılmıştır. 1983 yılında Türkiye'de tekrar demokrasiye geçilmesi ile birlikte Türk parlamenterler AKPM toplantılarına iştirak etmişlerdir.³¹

Türkiye 1989 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini tam olarak aktif bir şekilde uygulamaya başlamıştır. Bu durum Türkiye'nin Avrupa'da ki imajı açısından çok olumlu olmuştur. Bu sayede Türkiye 1963'ten itibaren dış politikasında ana hedef olarak belirlediği AET/ AT (günümüzde ki adıyla Avrupa Birliği) üyeliği için önemli bir engeli de ortadan kaldırmıştır. Günümüze kadar hala Avrupa Birliğine üye olmak isteyen Türkiye açısından Avrupa Konseyi üyeliği büyük bir avantaj sağlamaktadır.

1.1.3. OECD

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) 30 Eylül 1961 yılında Paris'te 20 üyenin katılımıyla kurulmuş bir uluslararası örgüttür. Türkiye bu örgütün kurucu üyeleri arasındadır. OECD daha öncesinde var olan Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatının (OEEC) ardılı olan bir yapıdır. OECD'nin kuruluş amacı üye ülkelerin ekonomik refahını arttırmak, ülkeler arası ticaretin önündeki engelleri kaldırmak ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine hem maddi hem de teknik destek sunmaktır.³²

²⁹ Erdem, s.46.

³⁰ Erdem s.55.

³¹Gökçen Alpkaya, "İnsan Hakları Konusu", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, 2015, İstanbul, s.196.

³²Hasgüler, Uludağ, s.420.

Temmuz 1962 yılında OECD bünyesinde Türkiye Yardım Konsorsiyumu kurulmuştur. Bu konsorsiyumda Türkiye'nin ekonomik verileri ışığında ekonominin gelişmesi için yapılması gerekenlerle ilgili OECD üyeleri tarafından Türkiye'ye tavsiyelerde bulunulmuştur. Ayrıca bu konsorsiyum her sene Türkiye'ye yapılacak yardımın belirlendiği bir platform görevini de görmüştür.³³ Türkiye OECD bünyesinde kurulmuş olan Uluslararası Enerji Ajansı'nın (UEA) da kurucu üyelerindendir. UEA üyeliği enerji güvenliğinin sağlanması açısından Türkiye'ye faydaları dokunan bir örgüttür.³⁴

OECD bünyesinde 1994 yılında kurulan OECD İstanbul Özel Sektörü Geliştirme Merkezi de Türkiye'nin diğer coğrafyalara açılması açısından önemli katkıları olmuş bir oluşumdur. OECD üyeliği Türkiye'ye başta örgüte üye ülkeler olmak üzere birçok bölge ile ekonomik anlamda ilişkilerin kurulmasına ve geliştirilmesine katkı sunmuştur.³⁵

1.2.D-8 Öncesi Türk Dış Politikasında Uluslararası Örgütler Bağlamında Çok Yönlülük Arayışları

1.2.1. İslam İşbirliği Teşkilatı

İslam Konferansı Örgütü'nün temeli (günümüzdeki adıyla İslam İşbirliği Teşkilatı/İİT) 21 Ağustos 1969 tarihinde Kudüs'te bulunan, Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksa Camii'ne yapılan saldırının ardından dönemin Fas Kralı 2. Hasan'ın ev sahipliğinde 22-25 Eylül 1969'da 24 ülkenin katılımıyla yapılan İslam Zirve Konferansına dayanır. 4 Mart 1972 tarihinde ilk zirveye katılan ülkelerin dışişleri bakanlarının yaptığı toplantının sonucunda konferansın uluslararası örgüte dönüştürülmesi kararı alınmıştır.³⁶

Türkiye, Eylül 1969'da düzenlenen konferansa dışişleri bakanı düzeyinde katılım göstermiştir. Zirve konferansına Türkiye diğer ülkelere nazaran daha düşük profille

³³ “İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD)”, http://www.mfa.gov.tr/iktisadi-isbirligi_ve-gelisme-teskilati-oecd.tr.mfa, (Erişim Tarihi 26.06.2020)

³⁴ Ayhan Kamel, 1923'ten Günümüze Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, İnkılap Yayınları, 2014, İstanbul, s.274.

³⁵Kamel, s.277.

³⁶ Davut Dursun, İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri ve İslam Konferansı Teşkilatı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999, s.145.

katılmıştır. Zirveye düşük düzeyde katılımın nedeni laiklik ilkesinin zarar görebileceği düşüncesidir. Aynı zamanda Türkiye özellikle 1964 Johnson mektubunun ardından Batı'nın kendisini yalnız bırakabileceğini gördüğü için yeni dostlar edinmesine katkıda bulunacak bu oluşuma katılımı önemsemektedir.³⁷

1975'e kadar Türkiye Örgütün toplantılarına hep düşük düzeyde katılım göstermiştir. İlk kez 1975 yılında ki 6. Dışişleri Bakanları toplantısına diğer ülkelerle eşdeğer düzeyde bir katılım göstermiştir.³⁸ Türkiye açısından bu dönemde İKÖ'nün önemi artmıştır. Çünkü 1974 yılında düzenlenen Kıbrıs Barış Harekatı sonrasında ABD tarafından Türkiye'ye ambargo uygulanmış diğer batılı partnerleri ise Türkiye'yi eleştirmişler ve yalnız bırakmışlardır. Ayrıca 1973 yılında yaşanan petrol krizi tüm dünyada petrolün öneminin görülmesine vesile olmuştur. Türkiye'nin İKÖ'de ki partnerlerinin bazıları petrol açısından dünyanın en önemli kaynaklarına sahiptiler. Türkiye yaşanan bu petrol krizinden olabildiğince az zarar almak içinde İKÖ'yü aktif bir şekilde kullanma yoluna gitmiştir.³⁹

Türkiye İKÖ ile ilişkilerini daha da geliştirmek istediğini göstermek için 7. Dışişleri Bakanları toplantısının İstanbul'da gerçekleştirilmesi teklifinde bulunmuş ve bu teklif üye ülkeler tarafından kabul edilmiştir. Bu toplantı esnasında Türkiye'nin ev sahipliğinde İKÖ'ye bağlı iki araştırma merkezi kurulması kararı alınmıştır. Ayrıca Türkiye İKÖ'ye resmi olarak katılmak istediğini ilk defa bu toplantı esnasında dile getirmiştir.⁴⁰

12 Eylül 1980 tarihinde Türkiye'de yaşanan askeri darbenin ardından demokrasi bir süre askıya alınmıştır. Bu sebeple Batılı birçok ülke ile Türkiye arasında diplomatik bir soğukluk yaşanmıştır. Türkiye bu süreçte İKÖ ile bağlarını daha da güçlendirme yoluna gitmiştir. Türkiye Ocak 1981'de ki İKÖ 3. Liderler Zirvesinde ilk kez Başbakan düzeyinde temsil edilmiştir. Ocak 1984'de ki 4. Liderler Zirvesinde de Cumhurbaşkanı düzeyinde temsil

³⁷Rumeysa Köktaş, "Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT,KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO", Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, 2018, s.49.

³⁸Abdulrahman İlhan, "Türkiye'nin Dış Politikasında İslam İşbirliği Teşkilatı (1969-2012)", Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s.99.

³⁹Gökhan Koçer, "Türk Dış Politikasında Din Unsuru", Akademik Orta Doğu Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2006, s.146.

⁴⁰İlhan, s.100.

edilmesi Türkiye'nin İKÖ ile ilişkilere verdiği önemi göstermektedir.⁴¹ Türkiye bu katılımı birlikte İKÖ'nün Zirve toplantılarına ilk defa eşit düzeyde temsil sağlamıştır.

Türkiye 1980'lerden itibaren Müslümanların yaşadığı uluslararası sorunlarda İKÖ platformunu aktif olarak kullanarak kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle 1987'den itibaren Bulgaristan'da ki Müslüman Türklere karşı yapılan ayrımcı uygulamaların İKÖ'de dile getirerek bir kamuoyu oluşturmuştur. İKÖ'ne üye devletlerin de bu konuda daha aktif olmasını sağlamıştır. 1992 yılında başlayan Bosna Savaşı esnasında da Bosnalı Müslümanlara yardım etmek için İKÖ'yü acil bir toplantıya çağırıştır.⁴² Üç yıl süren savaş boyunca Türkiye İKÖ bünyesinde bir kamuoyu oluşturmaya çalışmışsa da kınama dışında İKÖ üyelerinden herhangi bir destek görmemiştir.⁴³

1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'nin İKÖ ile ilişkileri daha durağan bir hal almıştır. Uluslararası alanda Müslümanların yaşadığı problemler de İKÖ'nün bir çözüm getiremediğini görmüştür. 1990'lı yılların ortalarından itibaren İKÖ üyelerinin birçoğu tarafından tanınmayan ve düşman olarak nitelenen İsrail ile ilişkiler geliştirmesi İKÖ üyeleri ile Türkiye'nin ilişkilerini soğutmuştur. Yaşanan bu soğukluk İKÖ'nün zirve ve konsey toplantılarına da yansımıştır.⁴⁴

İslam Konferansı Örgütü'nün ismi 2010 yılında ki 38. Dışişleri Bakanları toplantısı esnasında alınan bir kararla değiştirilerek İslam İşbirliği Teşkilatı adını almıştır. Türkiye 1969 yılından beri İKÖ/İİT toplantılarına katılmaktadır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının getirdiği zorunluluktan dolayı bir örgüte katılımın resmileşmesi için TBMM'de bu durumun onaylanması gerekmektedir. TBMM'nin İslam İşbirliği Teşkilatı kuruluş yasasını onaylaması 2012 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁵

⁴¹ Hüner Tuncer, Özal'ın Dış Politikası (1983-1989), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.39.

⁴² Köktaş, s.51.

⁴³ İlhan, s.111.

⁴⁴ Dursun, s.203.

⁴⁵ İlhan, s.106.

1.2.2. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)

Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (ECO) temeli 1964 yılında kurulan Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Örgütü'ne (RCD) dayanmaktadır. RCD, Türkiye, Pakistan ve İran arasında yapılan antlaşma ile kurulmuştur. RCD daha önce kurulan askeri ve siyasi bir birlikteliği öngören CENTO'nun tamamlayıcısı olması açısından Batı'dan tam destek görmüştür. RCD, CENTO'dan farklı olarak sadece ekonomi ve ticareti temel alarak kurulmuş bir örgüttür. 1979 yılında İran'da yaşanan devrimin ardından, devrimi yapan kadro RCD ile ilişkilerini bir süre askıya almaya karar vermiştir. Bu karar sonrasında örgütte atıl bir hal almıştır.⁴⁶

1980'ler ile birlikte üç ülke arasında ki ticaret hacmi gittikçe artmış durumdadır. Ekonomik ilişkilerin gelişmesine paralel olarak üç ülke eskiden kurucu üyesi oldukları RCD Örgütü'nü canlandırarak daha kurumsal bir yapı içinde ilişkileri geliştirme kararı vermişlerdir. Bu amaçla Ocak 1985'te Tahran'da bir araya gelen bu üç ülke RCD'nin kuruluş bildirgesi üzerinde revizeler yaparak yeni örgütün kuruluş belgesini hazırlamışlar ve Ekonomik İşbirliği Örgütünü (ECO) kurduklarını tüm dünyaya deklare etmişlerdir. Örgüt çatısı altında politik konuların gündeme gelmemesi daha çok ekonomik ve ticari konuların konuşulması karar alınmıştır.⁴⁷

Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yeni kurulan devletler de ECO'ya üye olmak istediklerini bildirmişlerdir. Aralık 1992'de yapılan toplantının ardından yeni kurulan bu 7* ülke ECO'ya kabul edilmişlerdir.⁴⁸Türkiye açısından ECO kuruluşundan itibaren önemli bir örgüt olarak görülmüştür. 1980'li yıllarda özellikle İran ile ilişkilerin gelişmesi açısından önem verilen örgüt, 1990'lı yıllarda bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerine açılım ve o bölgelerde nüfuz oluşturma açısından kritik bir rol oynamıştır.⁴⁹ Günümüzde hala etkinliğini sürdüren örgüt üye ülkeler arası ticaretin gelişmesine ciddi katkılar sunmaktadır.

⁴⁶ Alaeddin Yalçınkaya, "Değişen Dünyaya Uyum Açısından Türkiye Merkezli Uluslararası Örgütler: KEİ, EİT ve D-8 Örnekleri", ed. İdris Bal, Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2008, s.367.

⁴⁷ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "İran'la İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.156.

*Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Afganistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan.

⁴⁸ Faruk Sönmezoglu, II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s.755.

⁴⁹ Köktas, s.68.

1.2.3. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte Türkiye dış politika da yeni atılımlar yapma kararı almıştır. Türkiye bu atılımı da ilk olarak bölge ülkeler ile yapmaya karar vermiştir. Tam da bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığında emekli olmuş Büyükelçi Şükrü Elekdağ'ın 1990 yılında ortaya attığı Karadeniz ülkeleri arasında kurulacak bir platform fikri dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından benimsenmiştir.⁵⁰ Bunun üzerine SSCB, Bulgaristan ve Romanya ile iletişime geçilmiştir. Bu ülkeler de fikri beğendiklerini ifade etmişler ve çalışmalar başlamıştır. 1991 yılında SSCB'nin dağılması sonrasında kısa bir dönem belirsizlik ortamı oluşmuş olsa da ortaya çıkan yeni devletler bu sürecin içerisinde olmak istediklerini belirttikten sonra çalışmalar daha da hız kazanmıştır.⁵¹

25 Haziran 1992 tarihinde SSCB'den kopmuş ülkelerinde içinde yer aldığı 11 üyenin katılımıyla İstanbul Deklarasyonu imzalanmış ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği de bu şekilde somut bir hal almıştır. KEİ'nin kuruluş amacı üye ülkeler arası başta ekonomi olmak üzere siyasal, sosyal ilişkileri geliştirmek olarak ifade edilmiştir.⁵² Türk dış politikası açısından KEİ 1990'lı yıllar boyunca önemli bir yer kaplamıştır. Başta SSCB'den kopmuş ve yeni kurulan ülkelerle ilişkilerin gelişmesi için KEİ önemli bir platform görevi görmüştür. Özellikle 1989 yılında Avrupa Topluluğu tarafından Türkiye'nin üyeliğinin zor olduğu ile ilgili açıklamalar yapılması Türkiye'nin bu bölgeler ile ilişkilerini geliştirmenin ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Daha önce hiçbir ülkenin girmediği pazarlara Türkiye KEİ platformu üzerinden girebilme imkanı yakalamış ve ekonomik anlamda birçok ülkeye göre avantaj sağlamıştır.⁵³

KEİ'nin daimi sekreteryası 1995 yılında faaliyete geçmiştir. Bu sekreteryanın merkezi de platformun kurucu babasının Türkiye olmasından dolayı İstanbul olarak belirlenmiştir. Haziran 1998'de Yalta'da toplanan KEİ üyeleri platformun resmi olarak bir örgüte dönüştürülmesi kararı almışlardır.⁵⁴ Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı açısından üye ülkelerin arasında çözümlenmesi zor ihtilafların olması örgütün daha aktif olmasının önünde

⁵⁰ Şükrü Elekdağ, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", y.h. Sabahattin Şen, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s.205.

⁵¹ İlhan Uzel, "Balkanlarla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.519.

⁵² Sönmezoglu, s.753.

⁵³Uzel, s.521.

⁵⁴ Hüner Tuncer, Küreselleşme Döneminde Türk Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s.103.

ki en büyük engeldir. Bu açıdan da günümüzde KEİT hala varlığını sürdürse de Türk dış politikası açısından çok aktif bir örgüt izlenimi vermemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM BİRLİĞİ ÇATISI ALTINDA BİRLEŞME DENEYİMLERİ VE D-8 ÖRGÜTÜ

D-8 Örgütü ülkelerin İslami kimliklerini kullanarak oluşturdukları bir örgüttür. Örgüt kuruluşunda ekonomik anlamda görece daha gelişmiş olan İslami kimliği bulunan ülkelerin bir araya gelmesiyle hayata geçirilmiştir. D-8'i diğer İslami kimlikle kurulan örgütlerden ayıran temel özellik üye ülkelerin ekonomik ve yetişmiş insan gücüne göre üyeliğe davet edilmesidir. Ayrıca D-8'i oluşturan ülkeler arasında kurulduğu dönemde ciddi bir siyasi ihtilaf konusu da söz konusu değildir. D-8 özü itibarıyla üye ülkeler arasında ki ekonomi ve ticareti arttırmayı hedef alarak kurulmuş pragmatik bir örgüttür. D-8'e üye ülkelerin tamamı İslam birliğini sağlamak için en önemli kuruluş olarak kabul edilen İslam Konferansı Örgütüne de üyedirler. Fakat D-8'i kuran ülkeler İKÖ de özellikle üye çokluğundan dolayı karar almakta ne kadar zorlandığını gördükleri için örgütü sınırlı sayıda tutma kararını vermişlerdir. Öncelikle üye ülkelerin ekonomik bütünleşmesini sağlayıp sonrasında diğer ülkeleri birliğe davet edebileceklerini ifade etmişlerdir. D-8 Örgütü'nü oluşturan ülkeler İKÖ'den farklı olarak siyasi konularda örgütün kullanılmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Çünkü İKÖ'de her ülke kendi siyasi ajandasına göre bir konu belirlediği ve hatta kendi aralarında siyasi ihtilafları örgüt içerisinde gündeme getirdiği için bir ilerlemenin sağlanamadığı konusunda üye ülkeler hem fikirdirler. Zaman zaman D-8 Zirve toplantılarında siyasi konular gündeme gelse de zirve sonunda yayınlanan deklarasyonlara bunu yansıtmamışlardır. D-8'in fikri altyapısını anlayabilmek için geçmişte kurulmaya çalışılan ve kurulan İslam kimliğini temel alan diğer oluşumları da incelenmesi önemli bir husustur.

2.1. İslam Birliği Düşüncesinin Ortaya Çıkışından 20.Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar İslam Dünyası

İslam birliği düşüncesi İslamiyet'in ortaya çıkışından itibaren hep gündem de olmuş bir düşüncedir. Bu durumun kaynağı olarak da Müslüman toplumunun kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'de ve hadislerde Müslüman olan herkesin kardeş olduğu bu açıdan da birlikte hareket edilmesi gerektiği ve her zaman dayanışma içerisinde olunması gerektiği gibi ayetler

mevcuttur⁵⁵.Hazret-i Peygamber'in vefatından sonra İslam toplumları arasında Halife'nin de mensubu olduğu devletlerin önderliğinde birçok kez birliği sağlama çalışmaları olsa da bu durum savaşlar ve anlaşmazlıklar neticesinde sağlanamamıştır.⁵⁶

19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren modern anlamda İslam birliği düşüncesinin temellerinden bahsedebiliriz. 19.yüzyılın ikinci yarısından önce de İslam toplumları Halifelik makamının Osmanlı Padişahında olması sebebiyle yardım taleplerinde bulunmuşlardır ve bu bazı zamanlarda kabul görülmüştür fakat bunu bir devlet politikası olarak zikretmek doğru olmaz. İlk olarak Mayıs 1869 tarihinde Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde çıkan Hürriyet gazetesinde İttihad-ı İslam'ı (İslam birliği) konu edinen bir makale yazılmış böylelikle bu konu kamuoyunda tartışmaya açılmıştır.⁵⁷ Dönemin en güçlü İslam devleti olması açısından Osmanlı Devletin de bu konunun konuşulmaya başlaması bütün Müslüman toplumlarının da ilgisini çekmiş ve zamanla bu düşünce onları da etkilemeye başlamıştır. Özellikle hac için Osmanlı topraklarını kullanmak durumunda olan Güney Asya Müslümanları burada girdikleri etkileşimle ve Osmanlı Devleti'nin padişahının halife olması sebebiyle Osmanlı topraklarındaki yaşanan her durum ve haberle ilgilenmişlerdir.⁵⁸

1876 tarihinden itibaren 2. Abdülhamid'in iktidara gelmesiyle birlikte İttihad- ı İslam fikri bir devlet politikası olarak uygulanmaya başlanmış bu açıdan da etkileşim en üst seviyeye çıkmıştır.⁵⁹ Güney Asya Müslümanları başta olmak üzere dünyanın her yanından Müslüman, İslam dininin halifesi olarak gördükleri Osmanlı Padişahı 2.Abdülhamid'ten yardım ve destek beklemekteydiler. ⁶⁰ 2.Abdülhamid, döneminin en güçlü devleti İngiltere'nin himayesi altında yaşayan Güney Asya'daki Müslüman toplulukları ile sürekli görüşmüştür fakat bu duruma çok özenle yaklaşmıştır. Çünkü İngiltere özellikle 1856 Paris antlaşmasıyla birlikte Osmanlı devletinin müttefiki olmuş topraklarını Rusya'nın işgaline karşı savunacağını taahhüt

⁵⁵ bkz. Kuran- Kerim, Hucurat 49/10. Ebu Davud, Edeb, 60

⁵⁶ Mustafa Alkan, Osmanlı Devletinin "İslam Birliği" Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, Cilt:9, Sayı:18, s.20.

⁵⁷Mümtaz'er Türköne, Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014, s.216.

⁵⁸ Azmi Özcan, Panİslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.150.

⁵⁹ Kemal H. Karpat, Panİslamizm ve II.Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,1987, Sayı:48, s.34.

⁶⁰ Cezmi Eraslan, II.Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s.30.

etmiştir.⁶¹Bu açıdan 2.Abdülhamit iktidarının ilk yıllarında hem Rusya'daki hem de Güney Asya'daki Müslümanlarla ilişkilerinde temkinli davranmıştır. Bu dönem de 2.Abdülhamit dönemin bağımsız Müslüman devleti olan Kaçar Hanedanlığı (İran) ile de ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Mezhepsel açıdan farklı bir vizyonu olan iki devlet birbirlerine karşı iyi niyetlerini belirtmişler fakat bunun ötesinde birlik oluşturma açısından bir gelişme yaşanmamıştır.⁶²

Dünya konjonktüründeki değişmelerle birlikte müttefik olarak görünen İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletleri Arap hilafeti hareketini açıktan desteklemeye başlamıştır.⁶³ Osmanlı Devleti de bu politikaya karşılık Avrupa devletlerinin himayesinde bulunan Müslüman topluluklarla iletişimini kuvvetlendirmiş Batı sömürgeciliği konusunda onları bilinçlendirmiş ve Halife olarak her zaman yanlarında olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ 2. Abdülhamid bu politikayı izlerken çok pragmatik davranmıştır. 2.Abdülhamid ilk hedefi kendi ülkesinin dış politika hedeflerini gerçekleştirmek, İslam birliği siyasetini de bu amaç uğrunda kullanmaktadır. Çünkü 19.yüzyılın sonuna doğru yaklaşırken Osmanlı topraklarının birer birer kaybetmekte ve bundan dolayı da kaybedilen bölgeler de ki topraklarda yaşayan Müslüman topluluklarda başkent İstanbul'a gelmektedir. Osmanlı Devletinde kaybedilen topraklardan gelen Müslümanlar neticesinde ülke nüfusunun çoğunluğu Müslümanlar lehine de değişmiştir. Bu durumda İslam birliği siyaseti izlemek için önemli sebeplerden biri olmuştur. 2.Abdülhamid bu dönemde tam anlamıyla bir İslam birliği gerçekleştiremeyeceğinin farkındadır çünkü Müslümanların yaşadığı coğrafya büyük bir alanı kapsamaktadır hem de Osmanlı Devleti'nin bu dönemde böyle bir gücü yoktur. Bu açıdan 2.Abdülhamid bu durumu dış politikada denge unsuru olarak kullanmaya çalışmış ve özellikle İngilizler üzerinde baskı oluşturmaya çalışıp

⁶¹ Fahir Armaoğlu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.260.

⁶² Namık Sinan Turan, "Gerçek ve İllüzyon Arasında" Birinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Osmanlı İmparatorluğu ve Panİslamizm, ed. Hakan Ertin, M İnanç Özekmekçi, Nuran Yıldırım Armağan Kitabı, Betim Yayınları, İstanbul,2016, s.528.

⁶³ Namık Sinan Turan, Pan-İslamizm Ekseninde II.Abdülhamid Diplomasisinin Uzak Doğu Asya Misyonu, hz. Mehmet Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Devr-i Hamid- Sultan II.Abdülhamid,Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.69.

⁶⁴ Gökhan Çetinsaya, II.Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi(1876-1878),Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Ankara,1988, s.5.

kendisine karşı İngilizlerin politikalarında dikkatli olması gerektiği mesajını vermek istemiştir.⁶⁵.

20 Yüzyılın başından itibaren 2.Abdülhamid artık çok daha dikkatli olarak İslam birliği siyasetini izlemiştir ve bu İngilizleri çok ciddi bir şekilde endişelendirmiştir. Özellikle Hicaz demiryolu yapımına başlanması Halife'nin güç gösterisi yapması açısından çok önemli bir projedir. Çünkü o dönemde hep geri kalmışlık ile itham edilen Müslümanlar kendi liderleri olarak gördükleri Halife'nin o dönemin şartları içerisinde çok önemli bir proje olan demiryolu projesini yapmasından ötürü mutluluk ve kıvanç duymuşlardır. Bu proje için dünyanın dört bir yanında ki Müslümanlar bağışlar yapmış ve halifeye bu konuda dua etmişlerdir. Hicaz demiryolu projesi sadece Müslümanları psikolojik anlamda yükselten bir proje olmasının yanı sıra Osmanlı'nın da Arap yarımadasında gücünü tekrar dan tahsis etmesi için çok önemlidir. Deyim yerindeyse 2.Abdülhamid bir taşla iki kuş vurmak istemiştir. Bu projeye kaybettiği topraklardan ötürü kötü gözükten imajını dünya Müslümanları gözünde düzeltmeyi hedeflemiş hem de bölgede gücünü tahsis edip İngilizlerin Arap hilafeti projesini çökertmek için çok önemli bir koz kazanmış olacaktır.⁶⁶

1908 yılında iktidardan indirilesiye kadar 2.Abdülhamid dünyadaki Müslümanlar ile irtibatı hiç kesmemiş Müslümanların yaşadığı topraklara elçiler gönderip onlara destek olmaya çalışmış hem de bu şekilde bu Müslümanları dış politikada bir araç olarak kullanarak Avrupalı sömürgeci devletlere karşı bir koz olarak elinde tutmaya devam etmiştir. 2.Abdülhamid'in İslam birliği siyasetini pragmatik olarak tanımlamak hiç de yanlış olmaz fakat kültürel bağların gelişmesi ve Müslümanlar arasındaki dayanışma, yakınlaşmanın en üst düzeye çıktığı dönemdir. 1908 yılından itibaren İttihat ve Terakki partisi 2. Meşrutiyeti ilan edilmesini sağlayarak yönetim üzerinde önemli bir güç sahibi haline gelmiştir. 31 Mart olayından sonra 2.Abdülhamid tahttan inmek zorunda bırakılmış, Halife ve Padişah olarak 5. Mehmet Reşat tahta geçmiştir ama yetkileri ciddi bir şekilde kısıtlanmıştır.⁶⁷ Aynı dönemler de İslam Dünyasında önemli bir güç olan fakat esaret altında bulunun Güney Asya Müslümanları da ülkelerinde kendi birlikleri için cemiyetler kurmuşlardır.

⁶⁵ Özcan, s.61.

⁶⁶ Namık Sinan Turan, II.Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Propaganda Ögesi Olarak Hicaz Demiryolu, CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6.Ara Dönem Sempozyum Bildirileri, Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, 2011,s.1203.

⁶⁷ Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları,İstanbul, 2018, s.62.

İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle birlikte, Güney Asya Müslümanları tarafından çok sevilen 2.Abdülhamid'in tahttan indirilmesi huzursuzluk yaratabilir diye düşünülmüş fakat beklenildiği gibi olmamıştır. Güney Asya Müslümanları ilk yıllarından itibaren İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmuştur.⁶⁸ Özellikle 1911'de başlayan Trablusgarp Savaşı esnasında dünyadaki tüm Müslümanlar Osmanlıya destek amacıyla maddi yardımlar göndermişlerdir. Bunun en çarpıcı örneğini de yine dünya da ki en kalabalık Müslüman nüfusa sahip olan Güney Asya Müslümanlarında görmekteyiz. Savaş zamanında yardım sandıkları kurulup tüm ülkeden çok ciddi yardım amacıyla para toplanmış hem de savaşa katılmak için askerler Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.⁶⁹ Hem Trablusgarp hem de Balkan Savaşları Osmanlı Devletini maddi ve manevi zarara uğratmıştır. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Osmanlı Devleti Cihat ilan etmiş fakat bu Cihat ilanı beklenen etkiyi yaratmamıştır.⁷⁰

Bağımsız bir Müslüman Devleti olan İran'da iç karışıklıklar, ekonomik çalkantılar ve en sonunda topraklarının bir kısmının Birinci Dünya Savaşı'nda işgal edilmesiyle iyice güçsüz bir duruma düşmüştür.⁷¹ Birinci Dünya Savaşının bitmesiyle birlikte Müslüman toplumlar içinde en güçlü devlet olarak kabul edilen Osmanlı, savaşı kaybetmiş ve parçalanma durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Güney Asya Müslümanlarının İngilizler nezdinde ki girişimleri de sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti için adil bir antlaşmada ısrarcıydılar halifenin kendileri adına ne kadar önemli olduğunu ısrarla vurgulamışlardır.⁷² İngiltere'nin Güney Asya Müslümanlarının söylemlerini dikkate almaması kendi ülkelerindeki kolektif bilinci geliştirmek açısından faydalı olmuştur. İlk olarak Aralık 1918'de sonradan Hilafet Hareketi olarak adlandırılacak oluşum gün yüzüne çıkmaktadır.⁷³ 15 bin kişinin Mart 1919'da Bombay şehrinde Halife'nin yaşadığı yer olan İstanbul'un İngilizler tarafından işgalini protesto etmek amacıyla bir arayış gelmesi Güney Asya Müslüman toplumunda bu

⁶⁸ Mim Kemal Öke, Mustafa Kemal Paşa İslam Dünyası ve Hilafet Hareketi, Aksoy Yayıncılık, 1999, syf.25.

⁶⁹ Öke, s.26.

⁷⁰ Cemil Aydın, İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panİslamistİmajı(1839-1924), ed.İsmail Kara,Asım Öz, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s.66.

⁷¹ Modern İran Tarihi, Ervand Abrahamian, çev: Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.79.

⁷² Öke, s.47.

⁷³ Özcan, s.237.

hareketin ne kadar büyük bir destek gördüğünün açık bir göstergesidir.⁷⁴ Bu Güney Asya Müslümanlarının o güne kadar ki İngilizlerin hem kendi ülkelerindeki işgale hem de savaş sonunda Halife'nin ikamet ettiği İstanbul'un da işgal edilmesine karşı ortaya koydukları en büyük tepkidir.

Kasım 1919'da ise Hindistan'da yapılan Müslüman konferansının ardından yapılan seçimlerle Merkez Hilafet Komitesi resmi olarak kurulmuştur.⁷⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Osmanlı Devleti parçalanmış, başkent İstanbul işgal edilmiştir. Anadolu'daki işgalci güçlere karşı büyük bir direniş başlamış ve bu direniş İslam dünyasının her yanından dikkatle izlenmektedir. Hindistan'da ki Hilafet Komitesi de Türk direniş hareketine başından beri destek vermektedir. Destek vermelerinde ki en büyük sebep direniş hareketinin amacının Halife'yi işgalci güçlerin esaretinden kurtarmak olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıca eğer Türkler bu savaşta başarıları olurlarsa kendilerinin bağımsızlığı içinde bir umut olacağını tasavvur etmekteydiler.⁷⁶ Hilafet Komitesi bu amaçla Mart 1920'de İngiliz hükümeti yetkilileri ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Halife'nin hakları ve kutsal yerlerin korunması gerektiğini belirtmişlerdir fakat istedikleri sonucu alamamışlardır.

Bekledikleri sonucu alamamalarının en açık göstergesi ise Hilafet Komitesi daha İngiltere'den ayrılmamış iken Sevr Antlaşmasının imzalanması olmuştur. Hilafet komitesi aynı zamanda Fransa ve İtalya başta olmak üzere Avrupa'nın belirli şehirlerinde Halife ve Türk kurtuluş hareketi lehinde baskı kurmak amacıyla bir dizi görüşmelerde bulunmuşlardır.⁷⁷ Hilafet Komitesi tarafından Anadolu'da ki halka göndermek için bağışlar toplanmaya başlamıştır. Bu bağışlar hem dindarlara hem de cephelerde savaşan askerlere gönderilmek için iki ayrı fon şeklinde tasarlanarak toplanmıştır. 36.5 lakhs kadar toplanan bağışların yalnızca 19 lakhs kadarı Türkiye'ye gönderilmiştir. Fakat bu gönderilen bağışta Türk kurtuluş hareketi açısından elinin rahatlamasına yarayan ciddi bir yardım olmuştur.⁷⁸ Ayrıca bu dönemde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ki direniş hareketine destek olmak amacıyla yaklaşık 30.000 bin kişiden oluşan Müslüman topluluk Türkiye'de ki bağımsızlık savaşına katılmak

⁷⁴ Öke, s.49.

⁷⁵ Jacob M. Landau, Pan-İslam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s.247.

⁷⁶ Ahmet Davutoğlu, İslam Dünyasının Siyasi Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, 2002, Cilt: 7, Sayı: 12, s.8.

⁷⁷ Özcan, s.240.

⁷⁸ Landau, s.250.

üzere yollara düşmüştür. Bunların çok az bir kısmı sadece hedefledikleri yere varmışlardır çoğunluğu İngilizlerin engellemeleri ve baskıları sebebiyle istedikleri yere varamamışlardır.⁷⁹

Eylül 1921’de Sakarya Meydan Savaşının kazanılması bütün İslam coğrafyasında sevinç ile karşılanmıştır. Sömürge yönetimleri altında yaşayan bütün Müslümanlar için bu savaşın kazanılması kendi bağımsızlıkları içinde bir umut ışığı olmuştur. Bu dönemde sömürge yönetimleri altından yaşayan Müslüman topluluklar Anadolu’da ki milli mücadele için kendi ülkelerinde kamuoyu oluşturmakta, kendi ülkelerinde ki sömürge yönetimlerine de Anadolu kurtuluş hareketi aleyhinde bir işin içine girmemeleri konusunda uyarmaktaydılar. Bu zaferin Müslüman dünyada bu kadar ilgi görmesinin en büyük sebeplerinden biri ise çok uzun bir süredir ilk defa Müslüman bir toplumun sömürgeciler(Hristiyanlar) karşısında galip gelmesi bunun da artık Müslüman toplumlarda bir uyanışa vesile olacağının hissedilmesidir.⁸⁰

Ekim 1922’de Anadolu’da ki Kurtuluş Savaşını artık Türklerin kazandığını belli eden Mudanya Ateşkes Antlaşması’nın imzalanması Dünya’da ki tüm Müslüman toplumlara artık bağımsızlığın uzak olmadığını isterlerse başarabileceklerini gösteren en önemli somut örnek olması açısından çok önemlidir. Bu olumlu hislerin yoğun yaşandığı dönem de toplanan Hilafet Komitesi Mustafa Kemal Paşa’ya Hilafet Mücahidi ve İslam’ın kılıcı unvanları verme kararı almışlardır.⁸¹ Kasım 1922’de Türkiye’de saltanat kaldırılmış, Müslüman toplum bu duruma herhangi bir ses çıkarmamıştır. Çünkü Dünyada ki Müslüman topluluklar için önemli olan Halife’nin konumu onun hükümlerinin sıkıntısız bir şekilde sürmesidir.

Temmuz 1923 yılında Lozan Antlaşmasının imzalanması ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti de tamamen özgürlüğüne resmi olarak kavuşmuş olmaktadır. Bu durum tüm İslam aleminde sevinçle karşılanmış, Dünya’nın dört bir yanında ki Müslüman toplumlar Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını kutlamaktaydılar. İslam dünyasının genelinin Anadolu hareketine onun özelinde Mustafa Kemal Paşaya sempatik ve destekleyici bakışı tarihler 3 Mart 1924’ü gösterdiğinde değişmeye başlayacak Müslüman toplumları ikiye bölecektir. Bu tarihte Hilafetin kaldırılması kararı alınacaktır.⁸² Hilafet Komitesi bu durumu ilk başta şaşkınlıkla karşılamış, kendi arasında da Hilafetin ilgası meselesini tartışmış, hilafetin ilgasının doğru

⁷⁹ Öke, s.72.

⁸⁰ François Georgeon, ‘‘Kemalizm ve İslam Dünyası(1919-1938) Bazı İşaret Taşları’’ ,ed. İskender Gökalp, François Georgeon, çev. Cüneyt Akalın, Kemalizm ve İslam Dünyası, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.30.

⁸¹ Özcan, s.244., Öke, s.88.

⁸²Georgeon, s.36.

olduğunu düşünen kişilerin olduğunu görünce tam bir fikir birliğini varamamışlardır.⁸³ Bunun üzerine Hilafet Komitesi o dönem Kızılay tarafından görevlendirilmiş, Hindistan'da olan Antalya Milletvekili Rasih Efendi aracılığı ile Mustafa Kemal Paşa'ya kendisinin Hilafeti üzerine alması teklifinde bulunmaktaydılar. Fakat Mustafa Kemal Paşa bu teklife olumsuz yaklaşmış, Hilafetin artık tamamen kaldırıldığını ifade etmiştir.⁸⁴

13. Yüzyıl da Moğol istilasını dönemi dışında varlığını sürdüren, tüm Müslümanların lideri olarak görülen kurumun tamamen tarih sahnesinden silinmesi demektir.⁸⁵ Bu dönemde Türkiye dışından bağımsız olan İran ve Afganistan ise bu durum karşısında sessiz kalmayı ve bu durumla pek ilgilenmemeyi seçtiler. Zaten İran'ın teorik olarak Halifelik makamını alması durumu söz konusu olamazdı.⁸⁶ Bu durumdan en memnun olan kişi ise Mekke Emiri Şerif Hüseyin olmuştur. Hilafetin kaldırılışının hemen ertesinde halifeliğini ilan etmiştir.⁸⁷ Bu durumu tüm İslam alemine kabul ettirmek amacıyla da Kongre düzenlemeye karar vermiştir. Bunun görünür de hac işlerini düzenleyen bir komite gibi gözükmesini istese de asıl amacı halifeliğini Müslüman topluma kabul ettirmek için kamuoyu oluşturmaktır.⁸⁸ Fakat Mekke Emiri Hüseyin'in hilafet iddiası en yakınlarını bile ikna edememiştir. Başta oğlu Irak Emiri Faysal olmak üzere İslam dünyasından birçok eleştiri gelmiştir.⁸⁹ Mekke Emiri Hüseyin kısa bir süre sonra da Suudilere karşı savaşı kaybetmiş, toprakları Suudi Krallığına geçmiştir. Bu durumla birlikte de zaten çoğunluk tarafından kabul görmeyen Hilafet iddiası da suya düşmüş, Kıbrıs'a kaçarak yaşadığı, hükümdarı olduğu topraklardan da uzaklaşmıştır.⁹⁰

Bu dönemde artık Hindistan'da ki Hilafet Komitesinin de etkisiz hale gelmesi, Müslüman toplumların birçoğunun sömürge yönetimleri altında yaşaması ve Hilafet konusunun Müslüman toplumlarında ciddi fikir ayrılıkları oluşturması bu dönemde İslam Birliği fikrinin aslında ne kadar uzak olduğunu göstermektedir.

⁸³ Namık Sinan Turan, Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması, Altın Kitaplar, 2004, İstanbul, s.273.

⁸⁴ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Hürriyet Kitap, 2017, İstanbul, s.390.

⁸⁵ Davutoğlu, s.15.

⁸⁶ Landau, s.262.

⁸⁷ Turan, s.273.

⁸⁸ Davut Dursun, İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri ve İslam Konferansı Teşkilatı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999, s.70.

⁸⁹ Turan, s.274.

⁹⁰ Landau, s.284.

2.2. Savaş ve Barış İkilemi Döneminde İslam Dünyası

Halifeliğin kaldırılışının ardından İslam Dünyasında ciddi anlamda bir belirsizlik hakimdir. Bir yandan dağılan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kendi yönetimini kurmayan çalışan devletlerin yaşadığı zorluklar diğer yandan Halifelik unvanını elinde bulunduran bir toplumun yeni kurulan devletiyle birlikte bu unvanından vazgeçtiğini ve kaldırıldığını ilan etmesiyle bir kaos hali hüküm sürmektedir. Bu kaos durumundan belirli aktörler de kendi yönetimlerini ve meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için bir dizi girişimler de bulunmuşlardır. Meşruiyet kaynaklarının temelini de halifeliğin kendi yönetimlerine geçmesi üzerine kurgulamaktaydılar.

Böyle bir dönemde Mısır Kralı Fuad bu durumu değerlendirip halifeliği kendi üzerine almak için Mısırlı ulemaların da desteğiyle Kahire’de bir Hilafet Kongresi toplamaya karar vermiştir. İlk başta Mart 1925’te bir araya gelip bu kongreyi düzenlemeyi düşünmüşlerse de çeşitli sebeplerden ötürü bu kongre ancak Mayıs 1926’da toplanabilmiştir.⁹¹ Kahire kongresine katılan kişilerin neredeyse tamamı devletlerin dışında bireysel olarak katılan aktörler olduğundan ötürü kongre en başından sakat doğmuştu tabirini kullanmamız hiç de yanlış olmayacaktır. Zaten kongrenin yapılmasının amacı Kral Fuad’ın halifeliği istediğini göstermek ve bu kongre sayesinde de bir kamuoyu yoklaması yapmaya çalışmıştır. Kongre’de genel anlamda yeni bir halifeye ihtiyaç duyulup duyulmadığı, yeni halifenin nasıl atanacağı ve ne gibi özelliklere sahip olması gerektiği gibi konular üzerinden görüşülse de konuşmaların hepsi birer temenni ve düşünce aktarımı yapmaktan öteye geçememiştir.⁹²

Kahire Kongresinin hemen ardından Hicaz’ı Şerif Hüseyin’in elinden alan İbn Suud hem kutsal topraklar da kendi yönetimini İslam Dünyasına kabul ettirmek hem de Halifelik konusunda diğer İslam ülkeleri ve toplumlarının kendisini ne kadar destekleyeceğini görmek istemiştir. Hac organizasyonu planlamak ve kutsal yerlerin durumunu istişare etmek amacıyla Temmuz 1926’da Mekke’de bir kongre toplamak istediğini kamuoyuna duyurmuştur. İbn Suud tarafından İslam Dünyasında ki birçok lidere ve topluluğa davet telgrafları göndermiştir.⁹³ Fakat o dönem halifeliğe sahip olmak fikri birçok lideri cezbetmektedir. Bunların başında gelen, çok kısa süre önce Kahire’de düzenlediği kongresi başarısız olan Kral

⁹¹ Dursun, s.71.

⁹² Landau, s.285.

⁹³ Dursun, s.73.

Fuad'ın, onun halifelik fikrine karşı çıkan grupları da kongreye davet eden İbn Suud'un bu girişiminin karşısında olmasına sebep olmuştur.⁹⁴ Bununla birlikte hem Irak hem de İran Hicaz bölgesinin yeni yönetiminin benimsediği itikadi yönelimi ve yayılmacı hevesi belirterek bu teklife olumsuz yaklaştılar.⁹⁵ Türkiye'de bu teklife mesafeli yaklaşmıştır. Bu atmosfer altında toplanan Mekke Dünya İslam Kongresi hac konusu ile ilgili belirli şeylerin düzenlenmesini sağlamıştır. Bu kongrenin en büyük önemi bu süreçten sonra toplanacak olan Dünya İslam kongrelerinin ilki olma özelliği taşımasıdır. Her yıl toplanmayı planlasa da birçok aksaklık yüzünden ancak beş yıl sonra Kudüs'te toplanabilmiştir.⁹⁶

Son üç başarısız toplanma girişiminin ardından dönemin Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni yeni bir kongre toplama kararı almıştır. Bu kararı alırken de çok pragmatik davranan Emin el-Hüseyni Filistin'deki Arapların anlaşmazlıklarını fırsat bilerek ve Müslüman toplumların burada ki Yahudi göçlerine dikkatini çekerek bir Müslüman toprağının Yahudi dinine mensup kişiler tarafından istila tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ifade etmiş ve böylece soruna uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Bu vesileyle Filistin'de kendisinin lider konuma geçeceği bir durum yaratmıştır hem de kurulması muhtemel bir Yahudi devleti tehlikesi karşısında ön alarak İngilizler nezdinde de bir kamuoyu baskısı yaratmayı hedeflemiştir. Fakat Kongreye katılımın önüne belirli engeller de çıkmaktadır. Özellikle bu Kongreye katılacak bazı kişilerin bu kongrenin amacının yeni bir Halife belirlemek olduğunu ifade etmesi, Müslüman çoğunluğun bulunduğu devletlerin bu kongreye karşı uzak durmasını sağlamıştır. Her ne kadar Emin el-Hüseyni gazetelere verdiği demeçlerde bu Kongre'nin amacının Filistin'deki kutsal mekanların ve Müslüman kimliğinin korunması, Müslüman kültürünün devamlılığının sağlanması olduğunu belirtse de başarılı olamamıştır.⁹⁷ Kongre'ye yalnızca Yemen resmi bir elçi göndermiştir.⁹⁸ Emin el-Hüseyni bu gelişmeler çerçevesinde Aralık 1931'de Kudüs-İslam Kongresini toplamıştır. Kongre'de Filistin'de yeni bir üniversitesi kurulması gerekli olduğu konusu ciddi bir biçimde tartışılmıştır. Bölgedeki

⁹⁴ Erdem Kaya, "Suudi Arabistan", ed. Hasan Öztürk, Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2016, s.219.

⁹⁵ Turan, s.286.

⁹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, Yeni Yüzyılda İslam Dünyası İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.37.

⁹⁷ Recep Murat Geçikli, 1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı, Journal of History Studies, Cilt:8, Sayı:4, 2016, s.92.

⁹⁸ Landau, s.288.

Yahudilerin kendilerini ait üniversitelerinin olması sebebiyle gelecekte Yahudi kültürünün bölgede daha baskın hale gelebileceği, bununda bölgedeki Müslüman kimliğinin devamlılığı açısından büyük bir sıkıntı oluşturacağı belirtilmiştir.⁹⁹ Tartışmaların ardından Mescid-i Aksa Üniversitesi'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu üniversitede yetişen öğrencilerin dünyanın her yerine dağılarak İslam'ı hedef alan misyonerlik faaliyetlerine karşı Müslümanların kültürünün, inancının devamlılığının sağlanması hedeflenmiştir.¹⁰⁰ Hicaz demiryollarının da kontrolünün Müslümanlara geçmesi için bir kurul oluşturma kararı verilmiştir.¹⁰¹ Müslüman ülkelerde temsilcilikler açılıp bu koordinasyon durumunun devamlılığının sağlanması hedeflenmiştir. Kongre de alınan kararlar sonucunda temsilcilikler açma dışındaki hiçbir konuşulan konu somut olarak gerçekleşmemiştir.¹⁰² Toplantının her iki yılda bir tekrarlanması da gerçekleşmemiştir.¹⁰³

Bu toplantının ardından net olarak İslam Birliği fikrinin 1930'lu yıllarda gerçekleşmesinin çok uzak bir düşünce olduğu ortaya çıkmıştır. Müslümanların çoğunlukta yaşadığı topraklarda herkes kendi ülkesinin bütünlüğü derdine düşmüş, sömürge topraklarında yaşayan Müslümanlar ise sömürgeci devletlerden kurtulmanın yollarını aramışlar ve bunun İslam birliği fikri çerçevesinde bağımsız Müslüman toplumlarından gelecek yardım ile olmayacağını çok net anlamışlardır.

Bu dönemde Avrupa'da yaşayan Müslümanlar da yaşadıkları bölgedeki Müslümanları bilinçlendirmek ve kimliklerinin devamlılığını sağlamak açısından bir kongre toplamaya karar vermişlerdir. O dönem Avrupa da yaşayan bazı entelektüeller bu kongrenin, Müslümanlar arasında saygın bir yeri olan Şekip Arslan'ın önderliğinde kurulması gerektiğini düşünüyorlardır.¹⁰⁴ Şekip Arslan'da bu öneriyi kabul ederek kongrenin hazırlıklarına başlamıştır. Cenevre Kongresi'nin toplanmasındaki temel sebeplerin Avrupa'da yaşayan Müslüman toplum arasında koordinasyonun sağlanması, kültürel öğelerinin kaybının önüne geçilmesi, Müslüman toplumlarındaki konularla ilgili fikir alışverişi yapılması ve Müslüman

⁹⁹Geçikli, s.92.

¹⁰⁰ Yasin Beyaz, 1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye'deki Yansımaları, Journal of Islamic Jerusalem Studies, Cilt:18, Sayı:1, 2018, s.46.

¹⁰¹Ibid, s.46.

¹⁰²Geçikli, s.94.

¹⁰³ Turan, s.289.

¹⁰⁴Landau, s.291.

toplumlara destek sağlamak olarak ifade edebiliriz.¹⁰⁵ Kongre sonucunda istenilen başarı sağlanamamıştır.¹⁰⁶

İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken Müslüman ülkeler ve toplumların önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Dönemin başat güçleri Müslüman ülkeleri ve toplumları ile iyi geçinerek onları kendi yanına çekmek için çabalamıştır.¹⁰⁷ Bu dönemde milliyetçilik fikri tüm dünyayı ciddi bir şekilde etkisi altına almıştır. Müslüman toplumların da bu durumdan etkilenmemesi mümkün görülmemektedir.¹⁰⁸ Bu açıdan baktığımızda iki dünya savaşı arası dönemde İslam toplumları bir dağınıklık içerisindeydiler ve sömürge altındaki topraklarda yaşayanlar bağımsız bir devlet kurma hayali peşindeydiler. Bu açıdan da İslam Birliğinin gerçekleşme fikri o dönem için çok gerçekçi gözükmemektedir. Fakat buna rağmen yapılan Kongreler, Müslüman toplumlar arasındaki diyalog kanallarının açık kalmasını sağlamış ve gelecekte kurulacak birliklerin referans noktası olma görevi görmüştür.

2.3. Soğuk Savaş Döneminden D-8'in Kuruluşuna Kadar İslam Dünyası

İkinci Dünya Savaşı döneminde Müslüman devletler ve toplumlar genel olarak tarafsız kalmaya çalışmışlardır. Ne kadar tarafsız kalmaya çalışmış olsalar da hem Mihver hem de Müttefik devletler tarafından ağır bir baskıya hatta kimi zaman işgale uğraşmışlardır. Savaşın sonuna doğru Müttefik devletlerin savaşı kazanacağını anlaşılmaya üzerine Türkiye, Suudi Arabistan, Mısır gibi İslam Dünyasında önemli yeri olan devletler de Mihver Devletlerine savaş açmışlardır. Mihver devletlerine savaş açmalarının en önemli sebebi de yeni kurulacak olan Birleşmiş Milletlere üye olabilme şartı olarak savaş ilanının gerekli olmasından kaynaklanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşının bitmesiyle birlikte, Müslüman devletler ve toplumlarda kendi yerlerini daha da sağlamlaştırmak hatta sömürge altından bulunan Müslüman toplumlar da kendi bağımsızlıklarını elde etmek için çalışmalara başlamışlardır. Müslüman toplumlar bu gayretlerinin ilk meyvesini Pakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle elde etmişlerdir. 1947

¹⁰⁵İbid, s.292.

¹⁰⁶ Dursun, s.78.

¹⁰⁷Landau, s.294.

¹⁰⁸ Turan, s.290.

yılında bağımsızlığına kavuşan Pakistan bağımsız bir devlet haline gelmesi ve İslami düşünceyi devlet nezdinde de etkin kılmasıyla, Müslüman toplumlar için ciddi bir rol model haline gelmiş ve İslam birliği açısından yepyeni bir havanın oluşmasına ön ayak olmuştur.¹⁰⁹ Bu şartlar içerisinde hem Müslüman çoğunluğun olduğu devletler hem de bağımsızlığını kazanmak isteyen sömürge altında yaşayan Müslüman Toplumlar güçlerini birleştirmeleri gerektiğini düşünmeye başlamışlardır. Güçlerini birleştirdikleri ölçüde bağımsızlıklarını, ekonomik çıkarlarını, kültürlerini daha iyi koruyacaklardır.¹¹⁰

Soğuk savaşın başladığı dünyanın iki kutup arasında sıkışıp kaldığı dönemde İslam dünyası da kendi içerisinde daha bağımsız hareket edebilmek amacıyla bir yol aramaktadır. Bu dönemde bu yolun kapısını aralayan da bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan ve yönetiminde İslami usulleri benimseyen Pakistan olmuştur. Pakistan'ın ev sahipliğinde ilk olarak Şubat 1949 yılında Dünya İslam Kongresi toplanmıştır. Karaçi'de toplanan kongre, tüm dünyadaki Müslüman alimlerin, düşünürlerin, İslam birliği oluşturmaya çalışan kişilerin katılımı ile gerçekleşmiştir. Pakistan devleti ev sahipliği yapmış olmasından ötürü de kongreye tam destek vermiş fakat devletler tarafından beklediği ilgiyi görememesinden dolayı bir hayal kırıklığına uğramıştır. Kongre'nin bu tarihte yapılmasının önemli sebepleri mevcuttur. Özellikle Filistin coğrafyasında yaşanan Müslümanların yenilgisi ve kutsal yerlerin bir kısmının İsrail devleti tarafından işgali bu kongrenin toplanılmasında önemli bir etkidir. Bu açıdan kongre 1926 Mekke ve 1931 Kudüs kongreleri ile benzerlik taşımaktadır. Fakat daha önce yapılmış bu kongreler, Dünya İslam Kongresi'nin devamı olarak nitelendirilemez.¹¹¹ Pakistan devleti de Keşmir konusunda Müslüman devletlerin ve toplumların desteğini sağlamak için bu kongreyi önemli bir platform olarak görmektedir.¹¹² Kongre çerçevesinde çeşitli toplantılar düzenlenmiş dünyada Müslüman toplumların yaşadığı sıkıntılar dile getirilmiş çözüm aranmıştır. 1949 kongresinin sonunda katılımcılar genel olarak belirli düşünceler etrafında birleşmişlerdir. Özellikle hem fikir olunan kararları; dünyada İslam düşüncesini herkese iletmek, İslam birliği düşüncesini dünyadaki bütün Müslüman devletler ve toplumlar için öncelikli hale getirmek ve tüm Müslümanların dertlerine ümmet bilinci ile

¹⁰⁹ Selçuk Çolakoğlu, Dış Politika Yapım Sürecinde Din Faktörünün Etkisi: Pakistan Örneği, İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı: 36, İstanbul, 2007, s.63.

¹¹⁰İhsanoğlu, s.40.

¹¹¹Landau, s.332.

¹¹² M. Naeem Qureshi, "Dünya İslam Kongresi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 10, 1994, s.26.

sahip çıkıp çözüm bulmak olarak genel hatları ile ifade edebiliriz.¹¹³ Kongre'nin sonunda bir de genel sekreterlik oluşturulmasına ve 2 yıl sonra tekrar bir kongre düzenlenmesine karar verilmiştir.

Bu kararlar çerçevesinde 1951'de Karaçi'de tekrar toplanılmıştır. Toplanan Kongre'de 1949'da alınan kararlar teyit edilmiş ve Arapçanın tüm Müslümanların ortak dili olarak kullanılması gerektiği tavsiyesinde bulunulmuştur. Dünya İslam Kongresi bu tarihlerden sonra da çeşitli zamanlarda toplanmaya devam etmiş, İslam Dünyası ile ilgili konularda fikirlerini ifade etmiş, tavsiyelerde bulunulmuş, Müslümanlara yardım faaliyetlerinin koordinesinde destek sağlamıştır. Bu açılarından Dünya İslam kongresi önemli bir sivil toplum kuruluşu rolü üstlenmiş dünyada yaşayan Müslüman halkları birbirine yakınlaştırmış dayanışma içinde olmaları için bir koordinatör görevi görmüştür. Ayrıca gelecekte kurulacak olan İslam Konferansı Örgütü içinde önemli bir bağlantı rolü görmüştür.¹¹⁴

Bu dönemde Pakistan'da başka girişimlerde bulunan kişiler ve yapılar da olmuştur. Mart 1949'da ve Mayıs 1952'de Müslüman Halklar organizasyonu toplanmıştır. Bu organizasyonda dünyadaki Müslümanlara yardım etmek, onları bilinçlendirmek ve ümmet düşüncesi etrafında birleştirmek için çalışmıştır. Fakat bu örgütün çalışmaları Pakistan dışında büyük bir etkiye sahip olmamıştır.¹¹⁵

1954 yılında Mısır devletinin inisiyatif alarak Pakistan ve Suudi Arabistan'ında desteği ile Genel İslam Kongresi'ni gerçekleştirmek için ilk adımı attılar. 1956 yılında bu üç ülkenin desteği ile oluşturulan bu yapı, İslam dünyasındaki gelişmeleri takip etmek, kendilerini ilgilendiren konularda ortak hareket etmek ve dünyadaki Müslüman toplumlara maddi ve manevi destek vermek gayesiyle kurulmuştur. Daimi genel sekreterliğini de ileride Mısır'ın cumhurbaşkanı olacak olan Enver Sedat getirilmiştir. Bu oluşum çok uzun ömürlü olmamış, kuruluşundan bir yıl sonra Pakistan kuruluşun üyeliğinden çekildiğini ilan etmiştir. Mısır ve Suudi Arabistan'ın da siyasi arena da yaşadıkları çekişmeden ötürü oluşum sekteye uğramış ve tarihin tozlu sayfalarına karışmıştır.¹¹⁶ Bu dönemde ayrıca Ürdün Kralı Hüseyin'de bu

¹¹³ Dursun, s.124.

¹¹⁴Qureshi, s.26.

¹¹⁵Landau, s.328.

¹¹⁶İhsanoğlu, s.42.

organizasyona karşı Tunus lideri Burgiba'nın desteğini alarak İslam Konferansı adı altında bir yapı oluşturmaya çalışmış fakat bu yapı da başarısız olmuştur.¹¹⁷

1960'lı yıllara gelindiğinde tüm dünyada olduğu gibi İslam Dünyasında da bir hareketlenme söz konusudur. Bu dönemde bağımsızlık hareketleri hız kazanmakta ve petrol gitgide dünya için vazgeçilmez bir madde haline gelmektedir. Suudi Arabistan'da petrol gelirleriyle hem dünya sahnesinde hem de İslam dünyasında yükselen yıldız halini almaktadır. Suudi yöneticiler de ekonomik güçlerini siyasi anlamda İslam dünyasının lideri konumuna gelmek için kullanmak düşüncesindeydiler. Bu amaçla Rabita olarak da bilinen İslam Dünyası Birliği'ni kurmaya karar verdiler.¹¹⁸

Rabita bir sivil toplum kuruluşu olarak gözüke de 1963 yılında basılan tüzüğünde, Müslüman ülkelerin liderlerini bir araya getirip, toplantılar düzenleyerek devletler nezdinde İslam birliği oluşturmak istediğini açıkça göstermektedir.¹¹⁹ Rabita(İslam Dünyası Birliği) ilk olarak 1962 yılının hac mevsiminde dünyanın her yerinden katılım sağlayan İslamcı düşünürler ve önde gelen kanaat liderlerinin katıldığı bir kongre ile kurulmuştur.¹²⁰ Kuruluş kongresinde özellikle dünyada Müslümanları ilgilendiren konular görüşülmüş, var olan sorunların çözümü için ne gibi katkılar sunulabileceği konuşulmuştur.¹²¹ Kongre'nin sonunda, İslam Dünyası Birliği'nin etkilerini genişletmek, dünyadaki Müslümanların İslam kültürünü unutmamalarını sağlayarak kültürel ve dini soru ve sorunlarda cevap vererek doğruya yönlendirmek, İslami yaşayışlarının devamlılığını sağlamak gibi amaçlarla dünyanın her yanına ofisler ve temsilcilikler açma kararı verilmiştir.¹²² Her altı yılda bir hac mevsiminde Mekke'de tekrar bir araya gelinmesi için karar almışlardır. Özellikle Kuran-ı Kerim'in dilinin sadeleştirerek dünyanın her bölgesine gönderilmesi ve dünyadaki tüm camilerin yapımı, bakım onarımı gibi hususlarda da çok aktif rol almıştır. Bu sayede dünyanın her tarafında yerel halklar ve hükümetler tarafından sempatiyle karşılanmış ve nüfuzunu arttırmıştır. İKÖ'nün kuruluşuna kadar İslam Dünyasında en aktif örgüt olarak ifade edebiliriz. Yaptığı yardımlar ve desteklerle hem Suudi Arabistan nüfuzunun dünyada artmasına katkı sağlamış -

¹¹⁷Landau, s.331.

¹¹⁸Gilles Kepel, Cihat: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi, çev: Haldun Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s.57.

¹¹⁹ Uğur Mumcu, Rabita, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993, s.176.

¹²⁰ Dursun, s.120.

¹²¹ Mustafa L. Bilge, "Rabitatü'l-Alemi'I-İslami", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, 2007, s.379.

¹²²Landau, s.337.

çünkü finansmanının %90'ı Suudi Arabistan devleti tarafından karşılanmaktadır- hem de İslam birliği idealinin gelişmesi için önemli bir yapı görevi görmüştür. Diğer birçok İslami kuruluşu da hem maddi hem manevi olarak destekleyerek bu örgütlerin ‘‘abisi’’ diye tabir edebileceğimiz bir yapı hüviyetine kavuşmuştur.¹²³ İKÖ’nün kuruluş aşamasında da kurumsal anlamda en çok destekleyen örgütlerin başında gelmiştir. İKÖ’nün kuruluşunun ardından daha çok yardım, eğitim, kültürel alanlardaki gelişmelerle ilgilenmiş, dünyanın her yanına İslam’ın yayılması ve öğretilmesi için çalışmıştır.¹²⁴

1968 yılında Malezya Başbakanı Abdul Rahman Putra Alhaj, İngiliz Milletler topluluğu benzeri bir yapı kurarak Müslüman devletler arasında bir ittifak ve dayanışma topluluğu oluşturma denemesinde bulunmuştur. 23 ülkeden delegenin katıldığı bu konferansta İslam dünyasını ilgilendiren birçok gelişme ele alınmış, bir birlik oluşturma fikri tartışılmış fakat birçok ülkenin katılmaması ve katılan delegelerin tam anlamıyla anlaşılamaması üzerine, bir konferans olarak kalmıştır.¹²⁵ 2. Dünya Savaşı’nın sonundan 1960’lı yılların sonuna kadar yapılan İslam birliğini sağlama girişimlerin çoğu sivil toplum kuruluşu olarak tabir edilen yapılar tarafından organize edilmiştir. Devletler arası İslam çatısı altında deneme çalışmaları olsa da bunlar birkaç devletin bir araya gelmesi ile oluşturulmaya çalışılmış, bunlar da ilk çıkar çatışmasında hemen dağılmış kendini fesih etmiştir. Bu durum da şunu çok net göstermiştir; ciddi bir finansman kaynağı olmadan ve hükümetlerin tam desteği olmadan İslam Birliği ideali için özgün bir yapının kurulması imkansızdır.¹²⁶

İKÖ (İslam Konferansı Örgütü) bu tecrübelerin ışığında, uluslararası konjonktürün de bu tarz bir yapının kurulmasına müsait olması neticesinde tüm İslam devletlerinin bir arada bulunmasına vesile olan ilk oluşum olarak tanımlanabilir. İKÖ’nün kurulmasına vesile olarak 1969 yılında fanatik bir Yahudi’nin Mescid-i Aksa Camii’ni yakması olarak ifade edilse de aslında bu olayın temelini 1967 Arap- İsrail savaşına kadar götürmek mümkündür. 1967 Arap- İsrail savaşında İsrail’in galip gelmesi ve bunun üzerine tüm Kudüs’ü işgal etmesi Müslüman devletler tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. BM olmak üzere bütün uluslararası konferanslarda bu işgalle ilgili kararlar alınması, kınanması sağlanmıştır. Fakat bu alınan kararlar İsrail işgaline son vermemiş bunun üzerine de Mescid-i Aksa Camii’nde çıkan

¹²³Landau, s.339.

¹²⁴ Bilge, s.379.

¹²⁵İhsanoğlu, s.42.

¹²⁶Landau, s.351.

yangın Müslüman devletlerin ve toplumların tek ses olması gerektiğini net bir şekilde göstermiştir.¹²⁷

Mescid-i Aksa yangının hemen ardından toplanan Arap Birliği Dışışleri bakanları bu konunun artık kabul edilemez bir noktaya geldiğini ve bunun için dünya sahnesinde ortak hareket edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Toplantıya katılan Suudi Arabistan dışışleri bakanı ise bu olayın artık sadece Arapları ilgilendiren bir mesele olmadığını tüm İslam aleminin ortak derdi olduğunu belirtmiş ve bunun için İslam ülkelerini davet edileceği bir konferans toplanılması gerektiğini söylemiş, bu sayede tüm dünyaya çok daha güçlü bir mesaj verileceğini ifade etmiştir.¹²⁸ Bu görüş toplantıya katılan tüm bakanlar tarafından takdirle karşılanmış ve konferansın bir an önce düzenlenmesi için hazırlıklara başlanmıştır. Konferansın ev sahipliğini de Fas üstlenmeyi kabul etmiştir. Suudi Arabistan'da maddi olarak destekleyeceğini taahhüt etmiştir. Konferansın hazırlık aşaması ciddi manada zorluklarla geçmiştir. Soğuk Savaş döneminin ruhu içinde devletler birbirlerini din kardeşlerimizin yaşadıkları devletler diye değil, Sovyet yanlısı, Batı yanlısı veya üçüncü dünyacı devletler olarak görmektedir.¹²⁹ Bu tarz bir atmosferde 22-24 Eylül tarihlerin Fas'ın başkenti Rabat'ta konferansın gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Fas kralı 2. Hasan Müslümanların asli ve azınlık olduğu bütün devletlere telgraf çekerek konferansa davet etmiştir. 22 Eylül 1969'da yirmi beş ülkenin katılımı ile ilk toplantı yapılmıştır. Konferans'ın gündemi Mescid-i Aksa Camii yangını ve Kudüs işgaline verilecek ortak tepkilerin görüşülmesidir.

İlk toplantı bu gündemin dışında tatsızlıklarla başladı ve konferansın heyecanına gölge düşürdü. Suudi Arabistan ile Mısır arasında kısa süreli gerginlikler yaşandı.¹³⁰ Hindistan'ın en çok Müslüman nüfus barındıran ülkelerden biri olması vesilesiyle konferansta bulunması Pakistan'ı rahatsız etmiş bu durumda tatsızlık yaşanmasına sebep olmuştur. Konferansa katılan Pakistan devlet başkanı Yahya Han eğer Hindistan toplantıya devam edecekse kendisinin ayrılacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine ilk toplantının yapıldığı salonu terk etmiştir. Pakistan'ı konferansa geri döndürmek içinde dönemin İran Şahı ve Türkiye'yi temsilen konferansa katılan dışışleri bakanı İhsan Sabri Çağlayangil aracı olmuşlar ve sonunda Pakistan devlet başkanını ikna etmişlerdir. Konferanstaki diğer ülkeler de Pakistan

¹²⁷ Fahir Armaoğlu, Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988), Kronik Kitap, 2017, İstanbul, s.283.

¹²⁸ Armaoğlu, s.284.

¹²⁹ İhsanoğlu, s.45.

¹³⁰ Ibid.

gibi İslam dünyasının en önemli devletlerinden biri olmadan alınacak bir kararın eksik olacağı düşüncesindeydiler ve Hindistan'dan rica ederek toplantıdan ayrılmasını istemişlerdir.¹³¹ Bu durum tatliya bağlandıktan sonra toplantıya katılan liderler İslam Dünyasındaki gelişmeleri değerlendirmiş, bu konferansın yararlılığına dikkat çekmişlerdir.

İki gün süren toplantıların sonunda Mescid-i Aksa Camii'ne yapılan saldırının kabul edilemez olduğu belirtilmiş, Kudüs'ün işgali kınanmış ve bu süreçten sonra Konferansa katılan devletlerin bu durumun takipçisi olacağı bildirilmiştir. Toplantıda yaşanan fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklara rağmen toplanan bu konferansın bir birlik haline dönüşmesi gerektiği konuşulmuştur. Bu vesileyle toplantıya katılan ülkelerin dışişleri bakanlarının Mart 1970'de bir araya gelmeleri kararlaştırılmıştır.¹³² 1969 Rabat'taki konferans tarihe 1972'de resmi olarak kurulacak olan İKÖ'nün ilk toplantısı olarak tarihe geçecektir. 1969 Rabat Zirvesi'nde icra edilmesi kararlaştırılan dışişleri bakanları toplantısı planlandığı gibi Mart 1970'de toplanmıştır. 23-25 Mart 1970 tarihinde Cidde'de toplanan dışişleri bakanları toplantısına Rabat konferansına katılan tüm devletler iştirak etmişlerdir. Dışişleri bakanları zirvesinde bu toplantıların her yıl yapılması gerektiği kararı alınmış, daha kurumsal bir yapıya geçmek için bir Genel Sekreterlik makamının oluşturulması kararı verilmiştir. Genel Sekreterlik merkezinin de Kudüs işgalden kurtulmaya kadar Cidde'de olmasına karar verilmiştir.¹³³ Ayrıca bu toplantıda Müslümanlar arası siyasi, iktisadi, sosyal yardımlaşmanın artması gerektiği konusu görüşülmüş ve bu konularda daha yakın çalışma kararı alınmıştır.¹³⁴

Aralık 1970'de dışişleri bakanları Pakistan'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Bu toplantıda Genel Sekreterin seçimi yapılmış, Malezya eski başbakanı Tunku Abdul Rahman ilk genel sekreter olarak seçilmiştir. Ayrıca İslam dünyasındaki gelişmeler tartışılmış ve iktisadi konularda yapılacak işbirlikleri görüşülmüştür.¹³⁵ İKÖ tarihi için en önemli zirve olarak kabul edilen Mart 1972'de ki dışişleri bakanları toplantısı Cidde'de yapılmıştır. İKÖ'nün ilkelerinin, amaçlarının belgeye döküldüğü resmi kuruluş bildirgesinin hazırlandığı zirve olarak tarihe geçmiştir.¹³⁶ Zirve'de Müslümanları ilgilendiren tüm siyasal, sosyal, ekonomik konular

¹³¹ Tanju Cılızoğlu, "Kader Bizi Una Değil, Üne İtti" Çağlayangil'in Anıları, Bilgi Yayınevi, 2007, Ankara, s.91-92.

¹³² Dursun, s.142.

¹³³ İhsanoğlu, s.50.

¹³⁴ Dursun, s.144.

¹³⁵ İhsanoğlu, s.51.

¹³⁶ Landau, s.342.

görülmüştür. Bu konularda işbirliğinin artırılması kararı alınmıştır. Ayrıca ileride İKÖ'nün alt organları olarak görev yapacak olan birçok kurumun kurulması kararlaştırılmıştır.¹³⁷

1973'te patlak verecek olan Arap- İsrail Savaşı ise İKÖ'nün kurum olarak yapısını sağlamlaştıran bir gelişme olacaktır. 1967'de ki Arap- İsrail savaşında Arapların yenilgisi tüm Müslüman dünyada üzüntü ve İsrail'e karşı bir kızgınlık olarak aksetmişti. İsrail'in, Müslümanların kutsal saydığı yerlerden çekilmemesi tüm Müslüman devletlerde bir infial yaratmaktadır. Arap devletleri, İsrail devletine çeşitli vasıtalarla 1967 öncesi sınırlara çekilmesi koşuluyla aralarındaki husumeti bitireceklerini belirtmekteydiler. Fakat İsrail bu teklifleri değerlendirmemektedir. Ekim 1973 yılına gelindiğinde Mısır ve Suriye, İsrail'e savaş açtıklarını ilan etmişlerdir. Suudi Arabistan, Ürdün'de savaş ilan etmesine rağmen fiziki olarak savaşmamıştır. Ama savaşın finansman kısmında ciddi destekleri olmuştur. Asıl büyük destekleri ise OPEC vasıtası ile İsrail'in destekçisi ABD'yi hedef alan petrol fiyatındaki artış ve arzı düşürme olmuştur.¹³⁸ Bu durum başta Suudi Arabistan olmak üzere petrol çıkaran birçok ülkenin zenginleşmesine vesile olmuştur. Savaşın sonunda her iki taraf birbirlerine üstünlük sağlayamamış olsalar da kendi kamuoylarında bunu bir zafer olarak lanse etmişlerdir. Bu durum her ne kadar Mescid-i Aksa gibi kutsal yerler işgalden kurtulmasa da İslam dünyasına ciddi bir moral aşılamaştır.

Bu tarz bir atmosferde İKÖ'nün ikinci liderler zirvesi Şubat 1974'te Pakistan'da toplanmaya karar vermiştir. Bu zirve daha önce 1969'da toplanan Liderler zirvesi ve Dışişleri bakanları toplantılarından farklı olarak çok daha ayakları yere basan, özgüvenin yüksek olduğu bir atmosferde yapılmaktadır. Özellikle petrol fiyatlarındaki artıştan ötürü zenginleşen başta Suudi Arabistan olmak üzere İslam ülkeleri bu zenginliklerini İKÖ aracılığı ile diğer İslam ülkeleri ile paylaşmak istediklerini belirtmişlerdir.¹³⁹ Bu amaç çerçevesinde İslam Kalkınma Bankası ve İslam Dayanışma Fonu oluşturulmasına karar verilmiştir.¹⁴⁰ 1974'teki Zirve şunu çok net göstermiştir ki İKÖ, geçmişte kurulan İslami işbirliğini hedefleyen diğer organizasyonlar gibi kısa süreli veya etkisiz olmayacaktır. 1974'teki Zirve esnasında yeni

¹³⁷İhsanoğlu, s.51.

¹³⁸ Tayyar Arı, Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi Cilt 1, MKM Yayınları, 2012, Bursa, s. 317-318.

¹³⁹Kepel, s.69.

¹⁴⁰İhsanoğlu, s.53.

devletler de İKÖ'ye üye olduklarını deklare etmişlerdir.¹⁴¹ Zirve'de ayrıca üye devletler Filistin davasının takipçisi olacaklarını ve Filistin halkının yanında olduklarını beyan etmişlerdir.

1970'li yıllar tüm dünyada İslami düşüncenin geliştiği yıllar olmuştur. Özellikle Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez'deki İslam ülkelerinin zenginleşmesi dünyanın geri kalanındaki Müslüman halkların desteklenmesi için harcanmaktadır. Bu yolla da dünyanın birçok yerindeki Müslüman hareketler ve aydınlar desteklenmekte onlarda kendi ülkelerinde bir etki ağı oluşturmaktadırlar.¹⁴² 1979'da İran'da bir İslam Cumhuriyetinin kurulması Müslüman toplumların 1970'ler boyunca yaşadıkları özgüveni net bir şekilde göstermektedir. İKÖ'nün kurucu üyelerinden biri olan İran'ın bu yaşadığı dönüşüm birçok Müslüman toplum içinde bir esin kaynağı olmuştur.¹⁴³ İKÖ, İran'da yaşanan İslam devrimini memnuniyetle karşılamıştır.¹⁴⁴

1970'ler boyunca yaşanan İslami hareketlerin yükselişi, Aralık 1979'da yaşanan Sovyetlerin Afganistan'ı işgali ile yakalanan olumlu havanın düşüşe geçmesine sebep olmuştur. İKÖ'ye üye devletler arasında verilecek tepki ile ilgili fikir ayrılıkları oluşmuştur. Eylül 1980'de İKÖ'nün iki üyesi olan İran ve Irak arasında başlayan savaşta bu olumsuz havaya bir yenisinin eklenmesine vesile olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler 1970'li yıllarda başlayan İslam ülkelerinin tek ses olması, ortak hareket etmesi gibi konuları akamete uğratmıştır.¹⁴⁵

Ocak 1981'de Mekke'de toplanan İKÖ'nün üçüncü zirvesi bu gelişmelerin yarattığı olumsuz atmosferde başlamıştır. Bu zirvede bilim, ekonomi, kültürel faaliyetler gibi konuları içeren üç yeni alt komitenin kurulması kararlaştırılmıştır. Zirvenin sonunda yayınlanan Mekke deklarasyonunda Afganistan'ın işgali kınanmış ve İran- Irak arasında yaşanan savaşın sona erdirilmesi için İKÖ adına Pakistan devlet başkanı Ziya Ül-Hak görevlendirilmiştir.¹⁴⁶ Ocak 1984'te Fas'ta toplanan dördüncü liderler zirvesi'de, üçüncü zirvede yaşanan anlaşmazlıkların daha su yüzüne çıkmasını sağlamıştır. İsrail ile Camp David antlaşmasını imzalamasından

¹⁴¹Abdulrahman İlhan, Türkiye'nin Dış Politikasında İslam İşbirliği Teşkilatı (1969-2012), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, Ankara, s.60.

¹⁴²Kepel, s74.

¹⁴³Kepel, s.140.

¹⁴⁴Kepel, s.134.

¹⁴⁵Landau, s.345.

¹⁴⁶ Dursun, s.153.

dolayı İKÖ üyeliği askıya alınan Mısır'ın tekrar üyeliğe geri dönmesi ile ilgili çok ciddi fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Zirvenin sonunda Mısır'ın İKÖ'ye tekrar geri dönmesi kararı oy çokluğu ile alınmıştır. Ayrıca İran- Irak savaşının bitmesi, İsrail'in başta Kudüs olmak üzere Filistin topraklarını işgalinin sona ermesi ve Sovyetlerin Afganistan topraklarından bir an önce çıkması için çağrılar yapılmıştır.¹⁴⁷

Ocak 1987'de Kuveyt'te toplanan İKÖ'nün beşinci liderler zirvesi İslam birliği ve dayanışmasının ne kadar uzak bir fikir olduğunun net bir şekilde göstermiştir. İran- Irak arasında ki savaş İKÖ'nün bütün girişimlerine rağmen bitirilememiş, bu durumda üyelerine bile söz geçiremeyen bir örgüt imajının verilmesine yol açmıştır. Bulgaristan'daki Müslüman azınlıklara karşı yapılan kötü muamelelere düşük tonlu eleştiri yapılması ve Kudüs'ün işgali konusundaki söylemden öteye geçemeyen davranışlar örgüte olan inancın azalmasına sebep olmuştur.¹⁴⁸

Aralık 1991'de Dakar'da toplanan altıncı liderler zirvesi dünyada önemli gelişmelerin ve değişimleri olduğu bir zamanda toplanmıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte yeni kurulacak olan Müslüman toplumları barındıran ülkelere yapılacak destek konusu gündeme gelmiştir. Bunun yanı sıra İKÖ'nün üye ülkelerinden olan Irak'ın yine bir üye devlet Kuveyt'i işgal etmesi bunun üzerine de ABD öncülüğünde başlayan Körfez savaşı gibi konular konuşulmuştur. Irak işgalinden ötürü kınanmıştır. Irak'ta kınanmasından dolayı Suudi Arabistan'ı mesul tutarak ülkesinde Amerikan askerlerini barındırmasın sebebiyle kutsal yerlerin yöneticisi olamayacağı gibi söylemlerde bulunmuştur. Bu gelişmeden sonra Suudi Arabistan ile Irak arasında ki ilişkiler soğumuştur.¹⁴⁹ Yaşanan bu durum İKÖ liderler zirvesinde tatsız bir havanın oluşmasına neden olmuştur. Zirveye liderler bazında katılımın düşük olması sebebiyle kararlar alınamaması da İKÖ'nün gittikçe etkisizleşmesini sağlamıştır.¹⁵⁰

Aralık 1994'te Fas'ta toplanan yedinci liderler zirvesinde özellikle gündemde İslam dininin terörle yan yana getirilerek imajının kötülenmesinin önüne geçilmesi için çalışmalar yapılması konusu görüşülmüştür. Bosna'da devam eden savaşta Müslüman halkın yanında olduğu göstermek için Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin, İKÖ'ye gözlemci üye olarak

¹⁴⁷ Dursun, s.154.

¹⁴⁸ Landau, s.357.

¹⁴⁹ Kepel, s.242.

¹⁵⁰ Dursun, s.155.

alınması kabul edilmiştir. Ayrıca kronikleşmiş bir sıkıntı olan Filistin konusu ile ilgili gelişmeler değerlendirilmiştir.¹⁵¹ D-8'in kuruluşuna kadar İslam dünyasının başat örgütü İKÖ'de yaşanan bu gelişmeler İslam dünyasının tam bir birlik içinde olamayacağını göstermiştir. Bu durum İslam dünyasının en önemli ülkelerinden biri olan Türkiye'ye tüm İslam devletlerinin içinde olduğu bir birliktense ekonomik anlamda güçlü olan devletlerin bir araya gelerek oluşturacakları bir yapının İslam dünyasına çok daha faydalı olacağını göstermiştir. Bu vesileyle gelişmekte olan sekiz İslam ülkesi bir araya gelerek Haziran 1997'de D-8'in temelini atmışlardır.

2.4. D-8 Örgütü'nün Kuruluşuna Giden Yol

D-8 Örgütü'nün temelini ESAM (Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi)'in ilk olarak 29 Mayıs- 1 Haziran 1992 tarihleri arasında düzenlediği Müslüman Topluluklar İşbirliği toplantılarıyla başladığını ifade edebiliriz. Toplantılar 40'a yakın ülkeden iş insanı, akademisyen, din alimi ve siyasetçilerin katılımı ile Yıldız sarayında yapılmıştır. Seçilen tarihin ve toplantıların yapıldığı mekan da bilinçli bir şekilde seçilmiştir. Modern anlamda İslam Birliği (İttihad-ı İslam) fikrinin öncülerinden 2. Abdülhamit'in ülkeyi 33 yıl boyunca idare ettiği yer olan Yıldız Sarayı İslam birliğini savunanlar açısından sembol bir yerleşkedir. Toplantıların başladığı 29 Mayıs tarihi de Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fetih ettiği tarih olması açısından seçilmiştir. Organizasyon'un düzenleyicileri seçtikleri bu sembollerle organizasyonun nasıl bir içeriğe sahip olduğu ve bakış açısıyla ilgili önemli mesajlar vermekteydiler.¹⁵² ESAM organizasyonu milli görüş hareketi geleneğinden gelen kişiler tarafından kurulmuştur. O dönem de milli görüş hareketinin siyasal örgütlenmesi Refah Partisi içerisindeydi. O açıdan Müslüman Topluluklar 1.İşbirliği toplantısının açılış konuşmasını da dönemin Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan yapmıştır.

Necmettin Erbakan konuşmasında organizasyonun amacının İslam birliğinin nasıl kurulabileceği ve devamlılığının nasıl sağlanacağı vb. düşüncelerle ilgili fikir alışverişi yapmak olduğunu ifade etmiştir. Erbakan, İslam birliği fikrinin somutlaşması için beş adet yapının mutlaka kurulması gerektiğini belirtmiştir. Bunlardan en önemlisi İslam Birleşmiş

¹⁵¹ Dursun, s.156.

¹⁵² Hamit Ersoy, "D-8'ler: Modern Cumhuriyet'in Son Doğu Arayışı", Şaban H. Çalış, Birol Akgün, Önder Kutlu (ed.), Uluslararası Örgütler ve Türkiye, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006, s.677.

Milletler Teşkilatının kurulmasıdır. Bu teşkilatı takiben bir İslam Savunma Teşkilatı, İslam ortak pazarı teşkilatı, ortak bir İslam parası üretilmesini ve bir İslam kültür işbirliği teşkilatı kurulmasını önermiştir.¹⁵³ Toplantı'nın daha rahat idare edilebilmesi için beş farklı komisyon kurulmuştur. Teşkilatlanma, tanıtma, durum tespit, çalışma ve strateji metotları, değerlendirme ve tartışma komisyonları toplantılar düzenlemişlerdir. Katılımcılar kendi fikirlerini ifade etmişler. Komisyon toplantılarında konuşulan konular ve ortaya çıkan yeni fikirler rapor halinde toplantıların son günü sunulmuştur.¹⁵⁴ Necmettin Erbakan toplantıların kapanış konuşmasını yaparken İslam Konferansı gibi örgütlerin yetersizliğinden, ülkeler arasındaki sorunlarda uzlaştırıcı taraf olamamasından dolayı eleştirmekte o sebeple bu toplantıların dünyadaki tüm Müslümanları birbirine yakınlaştırması açısından ne kadar önemli olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁵

1992'de gerçekleşen ilk toplantının ardından 1993,1994,1995 yıllarında da Müslüman Topluluklar İşbirliği toplantıları devam etmiştir. Her yıl benzer tarihlerde toplanarak İslam İşbirliğinin sağlanması, Müslüman topluluklar arası dayanışmanın nasıl ileri götürebileceği ile ilgili kararlar almışlardır. Bu toplantıların açılış konuşmaları da hep fikrin babası olarak ifade edilen Necmettin Erbakan tarafından yapılmıştır. Necmettin Erbakan ilk toplantıda olduğu gibi diğer toplantılardaki konuşmalarında da İslam Birliği'nin gerçekleşmesinin öneminden bahsederek bunun için de İslam birleşmiş milletlerinin kurulması, İslam savunma teşkilatının hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi gerekliliğinden bahsetmiştir. Bu kurulacak olan yapıların hiçbir şekilde kurulmuş olan diğer yapılara karşı olmayacağını ve var olan örgütlerin çalışmalarını tamamlayıcı nitelikte görevleri olacağını belirtmiştir.¹⁵⁶ Burada özellikle İslam Konferansı Örgütünden bahsettiğini söylememiz gerekir.

Erbakan'ın yaptığı açılış konuşmasının ardından komiteler çalışmalarına başlamışlardır. Toplantıların başlangıcında komiteler bir yıl içinde yaptıkları çalışmalardan bahsetmişlerdir. Ardından yapılacak olan yeni çalışmalarla ilgili toplantılara geçilmiştir. Toplantıların sonunda komisyonlar raporlarını yayınlamışlardır. Komisyonlar her yıl aynı 6 başlık altında değerlendirmeler yapıp, bunu kamuoyu ile paylaşmışlardır. Durum tespit komisyonlarının raporlarında Batılı ülkelerin uluslararası sorunlarda ikircikli tavırlarla hareket ettiklerini

¹⁵³ M. Mustafa Uzun, Erbakan'ın İslam Birliği Mücadelesi, Ravza Yayınları, İstanbul, 2017, s.138.

¹⁵⁴ ESAM, Müslüman Topluluklar 1. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1992, s.72.

¹⁵⁵ Uzun, s.153.

¹⁵⁶ Uzun, s.161.

özellikle yaşanan hadiselerde hep göz ardı edilen toplulukların Müslümanlar olduğuna dikkat çekilmektedir. Bosna'da, Azerbaycan'da, Keşmir'de yaşanan olaylarda Batının ve onun özelinde BM Güvenlik Konseyi'nin sessiz kalmasını da bu duruma en net örnek olarak vermişlerdir.¹⁵⁷ Bunun içinde Necmettin Erbakan'ın konuşmasında kurulmasının zorunluluğundan bahsettiği beş örgütün acilen hayata geçirilmesini tavsiye etmişlerdir.¹⁵⁸

Çalışma ve stratejik metotlar komisyonu raporların da ise İslam yaşam biçiminden, İslam'ın devlet sistemlerine entegrasyonuna kadar birçok konuyla ilgili görüşler paylaşılmış atılması gereken adımlar belirlenmiştir.¹⁵⁹ Ekonomi ve Teknoloji Komisyonu raporlarında ise dünyadaki ve Müslüman ülkelerdeki ekonomik veriler değerlendirilmekte, gelecekte yaşanması muhtemel durumlar ile ilgili fikir alışverişi yapılmaktadır. Müslüman ülkelerdeki sanayileşme hareketinin hız kazanmasının gerekliliğinden bahsedilmektedir. Sanayileşme olduğu takdirde Müslüman ülkelerin hem siyasi hem de ekonomik alanda sınıf atlayacağı ifade edilmektedir.¹⁶⁰

Teşkilatlanma komisyonların da ise İslam birliği fikrinin gelişmesi ve toplumların da bu konuda bilinçlendirilmesi gerekliliğinden bahsedilmiştir. Bu amaçla dünyayı dört bölgeye ayırıp buralarda teşkilatlanma yapılması gerekliliği ifade edilmiştir. Bu dört bölgeyi de Malezya veya Endonezya (Uzakdoğu bölgesinden sorumlu), Türkiye (Türk Cumhuriyetleri ve Kıbrıs), Mısır (Tüm Müslüman Arap ülkeleri ve mağrip bölgesi), Avrupa (Avrupa Kıtasının tamamı ve Amerika Kıtasının tamamı) olarak belirlemişlerdir. 1994'te ki 3. Toplantıda bu bölgelerin altıya çıkarılması kararı alınmıştır. Sudan'ın (Afrika iç bölgeleri) ve Pakistan'ın da (Güneydoğu Asya bölgesi) bölgesel sekretarya merkezleri olması kabul edilmiştir.¹⁶¹ Bu yapılarla birlikte bir veri bankasının da kurulması bu sayede bilgi akışının hızlanması gerektiği de ifade etmişlerdir.¹⁶²

Eğitim Komisyonu raporlarında ise Müslüman toplumların eğitim, öğretim programlarıyla ilgili fikirler geliştirilip bunların uygulanması için çalışılması gerekliliği

¹⁵⁷ ESAM, Müslüman Topluluklar 2. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1993, s.26.

¹⁵⁸ ESAM, s.28.

¹⁵⁹ ESAM, s.31.

¹⁶⁰ ESAM, s.37.

¹⁶¹ ESAM, Müslüman Topluluklar 3. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1994.

¹⁶² ESAM, Müslüman Topluluklar 2. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1993.

söylenmiştir.¹⁶³Tanıtma Komisyonu raporlarında ise İslam dininin tanıtılması ve İslam birliğinin oluşturulması için kamuoyunu bilgilendirip, örgütlenmesini de sağlamak için gazete, dergi, televizyon kanallarının kurulması gerektiğinden bahsetmişlerdir.¹⁶⁴

Son olarak komisyonların raporları değerlendirilmiş ve İslam birliğinin ne şekilde sağlanabileceği ile ilgili kamuoyuna bilgilendirmeler yapılmıştır. ESAM düzenlediği Müslüman Topluluklar İşbirliği toplantılarında genel olarak komisyonların hangi konularla ilgilendiğini ifade etmemizin ana sebebi bu kuruluş içinde yapılan çalışmaların 1997 yılında kurulacak olan D-8 Örgütüne önemli bir şekilde düşünsel bir altyapı sağlamasıdır. ESAM'ın bu toplantıları düzenlediği dönemde Türkiye'de de çok önemli gelişmeler olmaktadır. Milli görüş hareketinin partisi olan Refah Parti 1994 yerel seçimlerinde çok önemli bir başarı elde ederek başkent Ankara ve İstanbul başta olmak üzere birçok ilde birinci parti olarak sandıktan çıkmıştır.¹⁶⁵

Türkiye'de 1990'lı yılların ilk beş yılı genelde koalisyonla kurulan hükümetlerle yönetilmiş, bu durum alınan kararların uygulamaya geçilmesinde zorluklar yaşanmasına ve dönem dönem yönetim açısından boşluklar oluşmasına sebep olmuştur. Tansu Çiller (Dönemin Doğru Yol Partisi Genel Başkanı) 1993- 1995 arasında yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı 3 kez koalisyon hükümeti kurmak zorunda kalmış ve her seferinde bu hükümetler dağılmışlardır. Bunun üzerine 26 Aralık 1995 tarihinde genel bir erken seçime gidilmesi kararı alınmıştır. Bu genel seçim sonucunda Necmettin Erbakan önderliğindeki Refah Partisi oyların %21.4'ünü alarak seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından Necmettin Erbakan hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Fakat ilk hükümet kurma deneyimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Meclise giren partilerin Refah Partisine karşı ideolojik uzaklıkları ortak bir hükümetin kurulmasını engellemektedir.¹⁶⁶

Cumhurbaşkanı Demirel hükümetin kurulamaması üzerine seçimlerde ikinci en yüksek oyu alan ANAP Partisi lideri Mesut Yılmaz'a hükümeti kurma görevini vermiştir. ANAP'ta bunun üzerine DYP ile anlaşarak bir koalisyon hükümeti kurdu. Fakat bu koalisyon hükümeti yalnızca üç ay iktidarda kalabilmiştir. Bu durum üzerine Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel

¹⁶³ ESAM, s.49.

¹⁶⁴ ESAM, s.52.

¹⁶⁵ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, 2015, İstanbul, s.425.

¹⁶⁶Zürcher, s.429.

hükümeti tekrar kurması için Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan'ı görevlendirmiştir. 28 Haziran 1996 tarihinde Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi REFAH-YOL olarak adlandırılan koalisyon hükümetini kurmuşlardır.¹⁶⁷

Yeni hükümetin oluşmasıyla birlikte D-8'in kurulması için bütün şartlar uygun duruma gelmiştir. ESAM'ın düzenlediği Müslüman Topluluklar İşbirliği toplantıları D-8'in fikri ve organizasyonel altyapısını oluşturmuştur. Hükümetin TBMM'den güvenoyu almasının hemen ardından Başbakan Necmettin Erbakan örgütün kurulması için çalışmalara hız vermiştir. Siyasete atıldığı ilk yıllardan beri kafasında olan projelerden birini hayata geçirmemesi için hiçbir sebep kalmamıştır. ESAM'ın düzenlediği toplantılarla kurmayı planladığı birliğin altyapısı oluşmuştu geriye sadece kuracağı birliğe davet etmeyi düşündüğü ülkelerin liderlerini de bu organizasyona katılmaları için ikna etmek kalmıştı.

Bu amaçla Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti haricindeki ilk dış ziyaretlerini Ağustos (1996) ayı içerisinde birliğe davet etmeyi düşündüğü Asya olarak tabir edilen bölgede bulunan İran, Endonezya, Malezya, Pakistan'a yapmıştır.¹⁶⁸ Bu seyahatlerin bir tamamlayıcısı olarak Ekim 1996'da Afrika kıtasının önemli ülkeleri olan Mısır ve Nijerya'ya gitmiştir.¹⁶⁹ Erbakan oluşuma davet etmek istediği Bangladeş'e bir tek resmi ziyarette bulunmamıştır, bunun sebebi olarak da Bangladeş Başbakanının kurulacak olan örgüte hemen katılacağını, ikna edilecek bir durum olmadığından ötürü özel bir ziyarete gerek olmadığına bildirmesinden dolayı ziyaret kapmasına alınmamıştır.¹⁷⁰

İki gezinin sonunda Necmettin Erbakan örgütü birlikte kurmayı tasarladığı ülkelerin liderlerini ikna etmiştir. Bu duruma müteakiben Türkiye Başbakanı Necmettin Erbakan tarafından 22 Ekim 1996 tarihinde İstanbul'da Gelişme için İşbirliği Konferansı toplanılması için ilgili devletler olan Mısır, İran, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya, Nijerya'ya davette bulunulmuştur.¹⁷¹ Bu konferansla birlikte D-8 için çalışmalarda resmi olarak başlamıştır.

¹⁶⁷ Rıdvan Akın, Türk Siyasal Tarihi 1908-2000, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.455.

¹⁶⁸ William Hale, Turkish Foreign Policy since 1774, Routledge, New York, 2013, s.228.

¹⁶⁹ Melek Fırat- Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt:2 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.561.

¹⁷⁰ Bülent Alan, D-8 Yeni Bir Dünya, Yörünge Yayınları, İstanbul, 2001, s.176.

¹⁷¹ Alan, s.184.

Davetli ülkelerin gönderdiği uzman heyetler tarafından bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyon 9 Kasım 1996'daki toplantısında 3 maddelik bir anlaşmaya vardılar. İlk olarak kurulacak örgütünün temel argümanları ve prensipleri, ikinci olarak ortak yapılacak olan çalışmaların belirtilmesi, son olarak ta örgütün ana yapısı ve organlarının belirtildiği taslak bir metin üzerinde uzlaşmıştır.¹⁷² Komisyonun bu çalışmasının üzerine ilgili ülkelerinin dışişleri bakanlarının katıldığı bir konsey toplantısı 4 Ocak 1997 tarihinde İstanbul'da yapılmıştır. Bu toplantı D-8'in ilk konsey toplantısı olarak da tarihe geçmiştir. Toplantının açılışında dünyada politik ve ekonomik durumlar masaya yatırılmış, ülkeler arası hem siyasi hem ekonomik işbirliğinin ne şekillerde geliştirilebileceği konuşulmuştur. Kurulacak birlik sayesinde ekonomide küresel düzeyde bir oyuncu olunabileceği belirtilmiştir. Ülkelerin tarihsel, kültürel yakınlıklarından bahsedilmiştir. Doğal kaynaklar bakımından güçlü olan ülkelerin diğer ülkelere bu konularda yardımcı olmasının beklenildiği belirtilmiş aynı şekilde teknolojik bakımdan daha iyi olan ülkelerin de teknolojik altyapısı az olan ülkeler ile işbirliğine gitmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu genel açılış ifadelerinin ardından kurulacak olan bu örgütün var olan diğer örgütlerle çalışmayacağı ülkelerin kendi yaptıkları diğer örgütlerle anlaşmaların ülkelerin kendi inisiyatifinde olduğu belirtilmiştir. Örgütün isminin D-8 olmasına karar verilmiştir. Örgütün ana hedeflerinden ve işbirliği yapılacak sektörlerin neler olacağından bahsedilmiştir. İstanbul'da koordine edici bir sekreteryaya kurulması kararı alınmıştır. Örgütün organizasyon yapısı belirlenmiştir. Komisyona zirve toplantısını planlamak ve zirvenin sonunda ilan edilecek deklarasyonu hazırlama görevleri verilmiştir.¹⁷³

Komisyon verilen görev doğrultusunda ilk toplantısını 13-14 Mart 1997'de Türkiye Cumhuriyeti Devlet Bakanı Abdullah Gül başkanlığında Antalya'da gerçekleştirdi. Komisyonun toplantısının sonunda yayınlanan raporda her ülkeye belirli sektörlerde projeler hazırlama görevi verildi. Komisyon bu sektörlerde ülkeler arası işbirliğinin sağlanması açısından bir koordinatörlük görevi görecektir. D-8'in yapısı ve işleyişi ile ilgili konular konuşulmuştur. Liderler Zirvesinin 14- 15 Haziran'da İstanbul'da yapılması için Türkiye teklif vermiştir, eğer ülkelerin karar alıcılarından herhangi bir itiraz gelmezse ilk zirve toplantısının Türkiye'de yapılacağı kararlaştırılmıştır.¹⁷⁴

¹⁷² Mehmet Akif Kın, D-8'e Üye Olan Ülkelerin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Askeri Açından Mukayesesi ve Muhtemel Gelişmelerin Türkiye'ye Etkileri, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1998, s.2.

¹⁷³Council Meeting of the (Prospective) D-8 Group, İstanbul Joint Statement, First Session, 4 January 1997, s.1-3.

¹⁷⁴Commission of the (Prospective) D-8 Group, Second Meeting, 13-14 March 1997, Antalya, s.1-3.

Üçüncü Komisyon toplantısı tekrar Türkiye Cumhuriyet devlet bakanı Abdullah Gül başkanlığında 12-13 Mayıs 1997 tarihinde İzmir’de toplanmıştır. Bu toplantıda zirvenin taslak beyanı onaylanmıştır. Kurulacak örgütün yapısı ve işleyişi ile ilgili son düzenlemeler yapılmıştır. Sanayi, Bilim, Teknoloji vb. alanlarda ilgili çalışma grupları oluşturulup, raporlar hazırlanması kararı alınmıştır.¹⁷⁵ Zirve öncesi son komisyon hazırlık toplantısı 12-13 Haziran 1997 tarihinde İstanbul’da gerçekleşmiştir. Bu toplantıda, Antalya’daki ikinci toplantıda kararı verilen sektörel çalışma gruplarının faaliyetleri görüşülmüştür. Ülkeler yaptıkları çalışmalarla ilgili komisyonu bilgilendirmişlerdir.¹⁷⁶

14 Haziran 1997 tarihinde İstanbul’da Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Necmettin Erbakan başkanlığında, dışişleri bakanları konseyi ikinci toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıda liderler zirvesi ile ilgili son hazırlıklar gözden geçirilmiştir. Komisyonların yaptığı çalışmalarla ilgili zirve öncesi son yapılanlar paylaşılmıştır. Taslak deklarasyon hazırlanmıştır.¹⁷⁷ Bütün bu yapılan çalışmaların sonucunda 15 Haziran 1997 tarihinde İstanbul Çırağan Sarayı’nda sekiz ülkenin lideri bir araya gelerek D-8 Örgütünü resmen kurduklarını tüm dünyaya ilan etmişlerdir.

2.5. D-8’in İlkeleri ve Amaçları

Soğuk Savaşın bitmesi ve Sovyetler Birliğinin yıkılması ile birlikte dünyada bir barış ortamının sağlanacağı umudu hakim iken başta Ortadoğu coğrafyası başta olmak üzere çatışmaların son bulmaması tüm dünyada bir tedirginlik durumunun yaşanmasına sebep olmaktadır. D-8’in kuruluş aşamasındaki görüşmelerde bir araya gelen ülkeleri temsilen toplantılara iştirak eden siyasetçi ve bürokratlar Soğuk Savaşın ardından dünyada yaşanan adaletsizliklerin, ölümlerin son bulmadığını dile getirmişlerdir. Var olan örgütlerin yetersizliğinden bahsetmişlerdir. Bu dönemde özellikle Müslümanların yaşadığı bölgelerde daha çok kaos ve ölümün hakim olması İKÖ başta olmak üzere belirli örgütlere karşı bir güvensizlik durumu yaratmaktadır. Özellikle Irak’ın Kuveyt’i işgali sırasında Müslüman

¹⁷⁵Commission of the (Prospective) D-8 Group, Third Meeting, 12- 13 May 1997, İzmir, s.1.

¹⁷⁶Commission of the (Prospective) D-8 Group, Fourth Preparatory Meeting, 12-13 June 1997, İstanbul, s.1-4.

¹⁷⁷Council of the (Prospective) D-8 Group, Second Preparatory Meeting, 14 June 1997, İstanbul, s.1.

devletlerin çatı örgütü konumunda olan İKÖ'nün işlevsizliği ve düşük tondan verdiği tepkiler tüm Müslüman ülkelerde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır.¹⁷⁸

İKÖ'nün Müslümanların bir çatı kuruluşu olması sebebi ile yaşanan çatışmalarda barışın sağlanması için daha aktif olması beklenmiştir. Ardından gelen Bosna Savaşında da İKÖ'nün benzer bir tavırla olayı ele alması Müslüman devletler arasında İKÖ'nün işlevini sorgular hale gelmiştir.¹⁷⁹ Hem dünyanın başat güçlerinin umursamazlığından hem de üyesi oldukları Müslümanların birleştirici çatı örgütü olan İKÖ'nün hareketsizliğinin ardından Müslüman toplumlara ve devletlere yeni bir örgütün kurulmasının ne kadar elzem olduğunu göstermiştir ve onları yeni arayışlara itmiştir.

Soğuk Savaşın ardından kurulmakta olan yeni bir dünya vardı ve bu sekiz ülke de kuracakları örgütün birleştirici çatısı altında önemli ve aktif bir rol oynamak gayretindeydiler. Sadece Müslüman toplumların veya devletlerin değil tüm dünyada gelişmekte olan ülkelerin sesi olacaklardır. D-8 Örgütü bu amaçla kurulmuştur. Bu sekiz ülke hem gelişmekte olan ülke statüsünde olmaları hem de Müslüman kimliğinin birleştiriciliğinin etkisiyle bir araya gelmişlerdir.¹⁸⁰ Ayrıca bu sekiz ülke Müslümanların çatı örgütü olan İKÖ üyesidirler. İKÖ üyesi ülkelerin toplam nüfusunun %65'ine, GSMH'ların %60'ına, dış ticaretin %58'ine bu sekiz ülke sahiptir.¹⁸¹ Yeni dünya düzeni için, G-7 ile birlikte çalışarak tüm insanlığın mutluluğu ve refahı için belirlenen ilkelerin yol göstericiliğinde bu adil düzenin kurulmasının sağlanması gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁸² Bu ilkeleri de 15 Haziran 1997'deki ilk Zirve toplantısının sonunda tüm dünyaya ilan etmiştir. Ayrıca ilkeleri resmi logosunda 6 yıldız biçiminde tasvir ederek bu ilkelerin örgütün temel taşı olduğunu göstermiştir.¹⁸³

İlan edilen ilkelerin ilki savaşların yerine barışın dünyaya hakim olmasıdır. İkinci ilke çatışmaların yerine diyalogun ön planda olmasıdır. Üçüncü ilke güçlülerin sömürü düzenini bırakıp tüm halkların birlikte işbirliği yapmasıdır. Dördüncü ilke hiçbir ülkenin birbirine

¹⁷⁸ Davut Dursun, İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999, s.155.

¹⁷⁹ Gilles Kepel, Cihat: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi, çev. Haldun Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s.284.

¹⁸⁰ İbrahim Canbolat, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 169.

¹⁸¹ Necmettin Erbakan, "İslam Birliği'nin İlk Adımı D-8", Tacettin Çetinkaya(haz.), İslam Birliği, MGTV Yayınları, Ankara, 2017, s.175.

¹⁸² Alan, s.16.

¹⁸³ Murat Güldal, Kuruluşundan Bugüne D-8 Örgütü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.49.

farklı muamele uygulamaması yani çifte standartta bulunmaması bunun yerine adaletin olduğu bir yapının hüküm sürmesidir. Beşinci olarak hiçbir topluluk veya devletin ötekileştirmeden, farklılaştırmadan, ayrımcılık yapmadan eşit bir şekilde muamele görmesidir. Son ilke olarak ta savaşların, zulümlerin yerine dünyada demokrasilerin hakim olmasıdır.¹⁸⁴ Bu ilkeler uygulandığı takdirde hem dünyadaki yapılarda hem de D-8 ülkelerinin sosyo-ekonomik düzeylerinde bir gelişme olacağı belirtilmiştir.¹⁸⁵

D-8'in amaçları ise üye ülkeler arasında başta ekonomi olmak üzere endüstri, iletişim teknolojileri, tarım, finans, bilim ve teknoloji, çevre, enerji, sağlık, turizm alanlarında işbirliği yaparak, projeler geliştirerek üye ülkelerin kalkınmalarının sağlanmasıdır.¹⁸⁶ Ülkelerin öncelikli hedefi ise kendileri arasındaki ticaret hacminin yükseltilmesidir. Gerektiğinde ülkeler D-8 çatısı altında politik istişarelerde de bulunabileceklerdir.¹⁸⁷ Örgütün amaçlarından biri de bölgesel bir örgüt değil uluslararası bir kuruluş olmaktır.¹⁸⁸ Bu durumu gerçekleştirmek için de nüfus gücü, zengin doğal kaynaklara ev sahipliği yapması kendi açısından bir avantajdır. Üye ülkeler coğrafi genişlik, nüfus, zengin doğal kaynaklara sahip olmalarına rağmen dünya ekonomisinden hak ettikleri payı alamamaktadırlar. D-8 ile birlikte başlayan işbirliği süreci ile ülkeler dünyada ekonomik veriler anlamında üst sıralara çıkmayı hedeflemektedirler. Örgüt sayesinde oluşacak teknolojik gelişmeler, pazarların genişlemesi ve ekonomik güçle birlikte dünyada söz sahibi ülkeler haline geleceklerdir.¹⁸⁹

İsminden de esinlendiği G-7 platformu ile işbirliği yaparak gelişmekte olan ülkeleri temsil eden bir kuruluş haline gelmek istemektedir.¹⁹⁰ O sebeple örgüt dünyadaki tüm gelişmekte olan ülkelere ve ortak paydayı sahip hisseden tüm ülkelerin katılımına açık olacaktır. ¹⁹¹ Örgüt daha hızlı karar alabilmek için ilk başta sekiz üye ile kurulmuştur. D-8 hiçbir örgüte

¹⁸⁴ İstanbul Declaration, D-8 Summit, 15 June 1997, s.3.

¹⁸⁵ Alan, s.213.

¹⁸⁶ Kın, s.3.

¹⁸⁷ İstanbul Declaration, D-8 Summit, 15 June 1997, s.2.

¹⁸⁸ Güldal, s.48.

¹⁸⁹ Ayhan Kamel, "D-8 Ekonomik Birliği Örgütü", Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel Sayısı, Cilt:7, Sayı:2, 2001, s.251.

¹⁹⁰ Alan, s.16.

¹⁹¹ Güldal, s.49

veya devlete karşı kurulmamıştır. İKÖ başta olmak üzere tüm örgütler ile açık bir diyalog halinde olacaktır.¹⁹²

Üye ülkeler kendi yaptıkları antlaşmalarla başka örgütlere de üye olabilecekler, ülkelerinin içinde aldıkları kararlarda da hiçbir şekilde D-8 Örgütü bununla ilgili bir yorumda, yaptırımında bulunmayacaktır. Devletler de sağlanan bu şeffaflık durumdan dolayı birbirleri ile çok daha yakın çalışabilmektedirler. Bu da diğer birçok örgütte olmayan bir özgürlük alanı getirerek ülkeler arası samimi diyalogun gelişmesi için önemli bir durum olacaktır. ¹⁹³ Örgüt her üye ülkeye belirli alanlarda ödevler(projeler) vererek hem ülke içinde bir ekonomik hareketlilik sağlamıştır hem de ülkelerin üretim ekonomisine geçmeleri için bir adım atmalarına vesile olmuştur.¹⁹⁴

2.6. D-8'in Örgütsel Yapısı

D-8 Örgütünü oluşturan temel yapıların belirlenmesi ile ilgili ilk toplantı 22 Ekim 1996 tarihinde ‘‘Kalkınmada İşbirliği’’ konferansı ile başlamıştır. 9 Kasım 1996’da ki yapılan toplantının sonucunda üye ülkelerin gönderdiği üyelere oluşan komisyonun aldığı karar neticesinde örgütün daimi organları belirlenmiştir. 4 Ocak 1997’de toplanan D-8 Örgütü’nün dışişleri bakanları konseyinin ilk toplantısı olan bu görüşmelerde örgütün daimi organları resmi olarak onaylanmıştır. 15 Haziran 1997’de ki ilk Zirve’de de konsey tarafından onaylanan belge teyit edilmiştir. Bu organlar devlet ve hükümet başkanlarının katıldığı Zirve, Dışişleri Bakanlarının katıldığı Konsey ve üye ülkelerin gönderdiği bürokratlardan oluşan komisyondur. Ayrıca 1997’de ki ilk Zirve’nin ardından oluşturulan geçici sekreteryaya, 2006 yılında ki Bali Zirvesi ile birlikte daimi bir genel sekreterliğe dönüştürülmüştür.¹⁹⁵

2.6.1. Zirve

¹⁹² İstanbul Declaration, D-8 Summit, 15 June 1997, s.3.

¹⁹³ Canbolat, s.171.

¹⁹⁴ Güldal, s.51.

¹⁹⁵ Alan, s.184.

D-8 Örgütü'nün liderler (ülkelerin devlet veya hükümet başkanları) seviyesinde toplanan nihai kararların alındığı en üst organıdır. Zirve toplantıları iki yılda bir kez yapılması öngörülmüştür.¹⁹⁶ Fakat her zirvenin sonunda bir sonra ki toplantının yeri ve zaman belirlenmiştir. Bazı zamanlarda iki yılda bir yapılması planlanan zirve toplantıları aksamıştır. Bunlara örnek olarak 2004' teki Tahran Zirvesini (3 yıl ara ile) ve 2017'de ki İstanbul zirvesini (4 yıl ara ile) verebiliriz. Zirve'de kararlar oy birliği ile alınır. Zirve toplantılarına ev sahipliği yapan ülke aynı zamanda o yıl ki zirvenin başkanlık görevini ifa eder. Zirvenin toplanabilmesi için en az 5 üyenin iştiraki gereklidir. Üye ülkelerden herhangi birinin olağanüstü toplantı talebi oyçokluğu ile alınır.¹⁹⁷

İlk zirve toplantısı 15 Haziran 1997 tarihinde İstanbul'da yapılmıştır. İlk zirvenin ardından yayınlanan İstanbul Deklarasyonunda öncelikle soğuk savaş sonrası oluşan durumun bir tahlili yapılmıştır. Ardından tüm dünyada barışın sağlanması, ayrımcılık yapılan durumlarının giderilmesinin, yoksulluğun önüne geçilmesinin ve ekonomik verilerin tüm dünyada yükselmesini sağlanması ile ilgili D-8 ülkelerinin neler yapabileceği konuşulmuştur. Bu durumdan dolayı öncelikle üye ülkeler arası yapabilecek işbirliği alanları belirlenmiştir. Örgütün ana ilkeleri altı başlık altında tanımlanmıştır. Örgütün belirlediği ilkeler perspektifinde ülkelere belirli sektörlerle ilgili görevler verilmiştir.¹⁹⁸

İkinci zirve 1-2 Mart 1999 tarihinde Dacca'da gerçekleşmiştir. Zirvenin sonunda yayınlanan Dacca Deklarasyonunda Birleşmiş Milletlerin rehberliğinde Güney-Güney işbirliğini güçlendirme platformu çerçevesinde D-8 örgütünün aldığı ekonomik kararların dünyadaki tüm ülkelerle eşgüdüm içinde olacağı belirtilmiştir. 1997'de Asya da başlayan sonrasında dünyanın büyük bir bölümünü de etkisi altına alan ekonomik kriz durumu değerlendirilmiştir. Üye ülkelere bu ekonomik kriz durumundan en az hasarla çıkabilmelerini sağlamak için ülkelerinde yapmaları için bir dizi reform önerisinde bulunulmuştur. Ekonomik atılımların tek başına ülkelerin kalkınması için yeterli olmadığı bunun yanı sıra sosyal gelişimin sağlanması ve çevrenin korunması konularında da atılımlar yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Üye devletlere ülkelerinde ki özel sektörleri destekleme ve yatırıma teşvik etmeleri için çağrıda bulunulmuştur. Üye ülkelere ticaret ve ekonomi bakanlarının sürekli istişare halinde bulunmaları önerisinde bulunulmuştur. Ülkelere gelişme ve kalkınma için teknoloji

¹⁹⁶Kamel, s.253.

¹⁹⁷ Alan, s.219.

¹⁹⁸ D-8 Summit, İstanbul Declaration, 15 June 1997, s.1-3.

yatırımlarının arttırılması gerektiği belirtilmiştir. İnternet ve e-mail platformlarının özgürce kullanımı için yasaları çıkarmaları konusunda tavsiye de bulunulmuştur. Örgütün çatısı altında enerji, tarım, çevre gibi konularda ülkeler arası yakın işbirliği yapma taahhütünde bulunmuşlardır.¹⁹⁹

D-8 Örgütünün üçüncü zirvesi 25 Şubat 2001 tarihinde Kahire’de yapılmıştır. Zirve’de BM Genel Kurulunun belirlediği diyalog yılının memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir. D-8 Ülkeleri kurdukları bu yapının en önemli ilkelerinden biri olan “’diyalog” unsurunun öneminin tüm dünya tarafından da anlaşılmasından dolayı memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Dünya ekonomisinin kötüye gidişinin gelişmekte olan ülkeleri daha da olumsuz etkilemesinin önüne geçmek için BM’ye çağrıda bulunulmuştur. Gelişmiş ekonomilerin, gelişmekte olan ekonomileri desteklemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Küreselleşmenin yarattığı adaletsiz dağılım durumundan ötürü memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bu açıdan başta BM Güvenlik Konseyi olmak üzere gelişmiş ülkelere seslenerek adaletli ve eşit bir şekilde herkesin küreselleşmenin nimetlerinden yararlanması için önlemler alınması gerektiği söylenmiştir. Bu eşitsiz durumu bir nebze de olsun üye ülkelerin lehine çevrilebilmesi için bölgesel kuruluşlar ile işbirliğinin derinleştirilmesi kararı alınmıştır. Dünya Ticaret Örgütü’nün aldığı yanlış kararlar eleştirilmiştir. Üye ülkelerin teknoloji yatırımlarını yetersiz yaptığı konusu tekrar gündeme getirilmiştir. Üye ülkelere teknoloji yatırımlarını arttırmaları istenmiştir. Dakka Zirvesinde alınan kararların birçoğunun hayata geçirilmesinden ötürü duyulan memnuniyetler dile getirilmiştir. D-8 üyeleri arasında ki ticaretin beş yıl içinde iki katına çıkarılması hedefi konulmuştur. İş insanlarına yönelik vize işlemlerinin kolaylaştırılması antlaşması imzalanmıştır. Deniz ticareti ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Örgüt için resmi bir internet sitesi kurulması kararı alınmıştır. Komisyona ülkeler arası gümrük tariflerinin azaltılması ile ilgili çalışma yapma talimatı verilmiştir. Üye ülkeler arası bakanlar toplantıları düzenlenmesi tavsiyesinde bulunulmuştur. Ticaret ile ilgili toplantılarının arttırılması istenmiştir. Finans alanında ki işbirliğinin yetersiz olduğu, arttırılması gerektiği belirtilmiştir. D-8 ülkelerinde ki fakirliğin azaltılması için çalışmalar yapılması kararlaştırılmıştır. İKB, DTO, BMGP, GZO gibi kuruluşlar ile kurumsal ilişkilerin yaygınlaştırılması talimatı verilmiştir.²⁰⁰

¹⁹⁹ D-8 Summit, Dhaka Declaration, 1-2 March 1999, s.1-5.

²⁰⁰ D-8 Summit, Cairo Declaration, 25 February 2001, s.1-6.

Örgütün dördüncü zirve toplantısı 18 Şubat 2004 tarihinde Tahran'da gerçekleşmiştir. Örgüte üye devletlerin birbirlerine saygı duyması, uluslararası ilişkilerde dayanışması içinde olması ve ekonomik işbirliğini arttırıp, geliştirmesinin beklenildiği ifade edilmiştir. D-8 Örgütü olarak tüm küresel gelişmelerde ahlak ve etik değerleri temel alan bir politika geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Küreselleşmenin gelişmekte olan ülkeler için sağladığı fırsatlar ve riskler konusu gündeme gelmiştir. Küreselleşmenin getirdiği eşitsizlikten en az etkilenmek için etkin bir işbirliği yapılması kararı alınmıştır. Ekonomik reformların üye ülkelerde hızla gündeme gelmesi ve yapılması istenmiştir. Dünya ticaret örgütünün aldığı bazı kararlar eleştirilmiştir. DTÖ'den gelişmekte olan ülkelerin ticari çıkarlarının önemsenmesi ve endişelerinin giderilmesinin beklendiğini belirtmişlerdir. Üye ülkelerin kendileri arasında ki ilişkilerde sosyal, politik, ekonomik ve kültürel alanlarda birbirlerine karşı hassas davranmaları istenmiştir. Teknoloji alanı başta olmak üzere güneş enerjisi, nükleer enerji vb. alanlarda üye ülkelerin etkin işbirliği yapmalarının gerekliliği ifade edilmiştir. İlerleme sağlanamamış belirli sektörlerle ilgili ülkelerin toplantılarını sıklaştırması tavsiyesi verilmiştir. 15 Haziran gününün dünyada D-8 günü olması fikri konuşulmuştur. Örgütün dünya basınında çok daha görünür olması için çalışmalara başlanması talimatı verilmiştir. 1999-2002 arasında 14.5 Milyar USD'den, 21.3 Milyar USD'ye çıkan ticaretten dolayı memnuniyet ifade edilmiştir. Bu ticaretin daha da arttırılması gerektiği belirtilmiştir. Ticarete kolaylıklar sağlanması için üye ülkelere kendi iç düzenlemelerini yapmaları tavsiyesinde bulunulmuştur. Ancak bu şekilde ticaret hacimlerinin artacağı ifade edilmiştir. İslami bankacılık ve finans alanında yapılan çalışmalar konuşulmuştur. Yeni sektörlerle ilgili projelerin başlaması için üye ülkelerden daha fazla kaynak aktarmaları istenmiştir.²⁰¹

Örgütün beşinci zirvesi 13 Mayıs 2006 tarihinde Bali'de gerçekleşmiştir. Her zirve de olduğu gibi küresel ekonomik ve politik gelişmeler konuşulmuştur. Üye ülkeler için çok önemli olan Tercihli Ticaret antlaşması için çalışmalara başlanılmıştır. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve yoksullukla mücadele için örgüt olarak daha fazla aktif olunması gerektiği söylenmiştir. Dünyada artan ekonomik eşitsizlikler eleştirilmiştir. Bu eşitsizliklerin giderilmesi için D-8 olarak tüm uluslararası kuruluşlar ile daha sıkı bağlar geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. DTÖ'nün tarım sektörü ile ilgili aldığı kararlarla ilgili memnuniyet ifade edilmiştir. İran'ın DTÖ'ye katılımın desteklendiği ifade edilmiştir. Petrolden dolayı yaşanan krizle ilgili üye ülkelerin kendileri arasında çok daha sıkı işbirliği geliştirmeleri, birbirlerine destek olmaları gerektiği belirtilmiştir. Uzun teknolojileri, bio- teknoloji gibi

²⁰¹ D-8 Summit, Tahran Declaration, 18 February 2004, s.1-4.

alanlarda çalışmalar yapan ülkelerin diğer ülkelere de bu konuda destek olması istenmiştir. Turizm, sanayi, KOBİ, deniz taşımacılığı gibi alanlarda fırsatların çok olduğu üye ülkelerin kendi aralarında daha sıkı ticaret yapmalarının beklenildiği ifade edilmiştir. Üye ülkeler arasında 2002’de 21.3 Milyar USD olan ticaretin 2004’te 33 Milyar USD’ye çıkmasından ötürü duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.²⁰²

Örgütün altıncı zirvesi 8 Temmuz 2008 tarihinde Kuala Lumpur’da toplanmıştır. D-8’in kuruluşunun 10. Yılı kutlanmış, 10 yılda sarf edilen mesafe, yapılan projeler gözden geçirilmiştir. 10 yılda yaşanan zorlukların ve engellerin nasıl ortadan kaldırılacağı ile ilgili somut bir yol haritası belirlenmiştir. 2008 ekonomik krizinin etkilerinin en aza indirilmesi için somut işbirliği adımlarının ivedilikle atılması istenmiştir. Eşitlik üzerine kurulu bir düzenin tüm dünyada hakim olması için çağrıda bulunulmuştur. Gıda erişimi ile ilgili problemlerin giderilmesi için bir fon oluşturulması kararı alınmıştır. Enerji fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar ile ilgili endişeler dile getirilmiştir. Alternatif enerji kaynaklarının kullanımı ile ilgili D-8 çatışı altında çalışmalara başlanması talimatı verilmiştir. Sera gazı salınımı ile ilgili BM’nin aldığı kararda ülkelerin mali, sosyal durumlarına göre karar alınmasının daha doğru olacağı ifade edilmiştir. Göçlerle ilgili konuşulmuştur. Göçmen haklarını hem bölgesel hem de küresel düzeyde daha çok dile getirilmesi için çalışmalar yapılması istenmiştir. İslami bankacılık ve finans, helal gıda endüstrisi gibi alanlarda işbirliğinin yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Vize kolaylığı antlaşması ile ilgili prosedürleri kendi ülkesinde hayata geçiren İran ve Bangladeş’e teşekkür edilmiştir. Türkiye ve Pakistan’da da bir an önce meclislerinde onaylanmasının beklenildiği ifade edilmiştir. 2018’e kadar yapılması beklenenlerle ilgili bir vizyon belgesi hazırlanmış tüm ülkeler de bunu onaylamıştır. Yapılacak bu yatırımlarla ilgili ülkelerden kaynak ayırmasının beklenildiği söylenmiştir. Geçici olarak 1997’de ki ilk Zirve’de kurulan sekretarya daimi hale getirilmiştir. 2004’te 33 Milyar USD olan üye ülkeler arası ticaret hacminin 60,5 Milyar USD’ye çıktığı belirtilmiştir.²⁰³

Örgütün yedinci liderler zirvesi 8 Temmuz 2010 tarihinde Abuja’da gerçekleşmiştir. Abuja zirvesi ‘‘ Yatırımları Arttırmak’’ konferansı ve teması ile çalışmalarına başlamıştır. Ekonomik krizden ötürü yavaşlayan ticaretin canlandırılması için üye ülkelere kendi aralarında işbirliği ve koordinasyonun sıklaştırılması tavsiyesinde bulunulmuştur. D-8 işbirliği platformunun dünyaya Güney-Güney işbirliğinin uygulanabilir olduğunu

²⁰² D-8 Summit, Bali Declaration, 13 May 2006, s.1-4.

²⁰³ D-8 Summit, Kuala Lumpur Declaration, 8 July 2008, s.1-3.

göstermesinden duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Ülkelerin özel sektörlere yeterince destek olmadığını daha fazla destek olunması ve önlerinin açılması ile ilgili tavsiyede bulunulmuştur. İş insanları için vize işlemlerini kolaylaştırdığı için Bangladeş, İran, Malezya, Pakistan, Türkiye’ye teşekkür edilmiştir. Bunun örgütün ticaret hacminin arttırılması için çok önemli bir uygulama olduğu belirtilmiştir. 12. ve 13. Bakanlar Konseyi toplantısında ki yol haritaları onaylanmıştır. Daha kurumsal bir çerçeve için yeni bir antlaşmanın oluşturulması için komisyona görev verilmiştir.²⁰⁴

Örgütün sekizinci zirvesi 22 Kasım 2012 tarihinde Islamabad’ta gerçekleşmiştir. Bu zirvede 2010 Abuja Zirvesinde çalışmalara başlanması için talimat verilen D-8 şartı onaylanmıştır. Bu şartla birlikte 1997’de ki İstanbul deklarasyonundaki maddeler teyit edilmiş, zaman içinde yaşanan tecrübelerin ışığında yeni maddeler eklenmiştir. Şartın işbirliği alanlarının daha da genişlemesi ve koordinasyonun daha da artmasını sağlayacağı belirtilmiştir. Bu şartı örgütün anayasası olarak ifade edebiliriz. G-20 ve D-8 arasındaki diyalogun daha da gelişmesi için çalışmaların arttırılması gerektiği belirtilmiştir. Üye ülkelerin büyüme hızlarını daha da arttırmak için işbirliklerini geliştirmesi gerektiği söylenmiştir. Üye ülkelere kendi içlerinde ki sosyal reformları(kapsayıcılık,kadınların güçlendirilmesi, dağıtımda sosyal adalet vb..) bir an önce hayata geçirmesi tavsiye edilmiştir. Bu şekilde yatırımların daha da artacağı belirtilmiştir. Kamu- özel sektör ortaklığında enerji, teknoloji vb yatırımların yapılması için üye ülkelere çağrıda bulunulmuştur. İKT, ECO, ASEAN, Arap Birliği gibi bölgesel kuruluşlar ile ilişkilerin daha da geliştirilmesi için çalışmalar yapılması istenmiştir. Tercihli Ticaret antlaşmasını imzalayan ülkelere teşekkür edilmiştir. İİT ve ECO ile mutabakat zaptı imzalanmasından ötürü duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Üye ülkelerin pazarlarının birbirlerine adil bir şekilde açılması için tavsiye de bulunulmuştur. Küresel vizyon (2012-2030) belgesinde ki hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için üye ülkelerin çalışmalarını hızlandırılması istenmiştir.²⁰⁵

D-8 Örgütünün dokuzuncu zirvesi 20 Ekim 2017 tarihinde İstanbul’da gerçekleşmiştir. “İşbirliği ile Genişleyen Fırsatlar” temalı zirve bir önceki zirvelerde alınan kararları teyit etmiş, işbirliğini artması için daha fazla çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Örgütün 20. yılı kutlanmıştır. Örgütün temel altı ilkesinin hala hem dünya hem de örgüt için çok önemli olduğu ifade edilmiştir. Ekonomik kalkınmadan, barışa yönelik tüm tehditlere kadar ortak

²⁰⁴ D-8 Summit, Abuja Declaration, 8 July 2010, s.1-4.

²⁰⁵D-8 Summit, Islamabad Declaration, 22 November 2012, s.1-7.

hareket edileceği teyit edilmiştir. 2020-2030 arası yol haritasının 10.zirvenin yapılacağı Dakka zirvesine yetiştirilmesi için komisyona talimat verilmiştir. D-8 proje destek fonu oluşturulması kabul edilmiştir. Bu sayede enerji, teknoloji, tarım vb. alanlar da yatırım için kaynak sağlanması hedeflenmiştir. Tercihli Ticaret antlaşmasının örgüt için öneminden ve faydalarından bahsedilmiştir. Sektörel alanlarda ki araştırma ve geliştirmeyi ilerletmek için D-8 Araştırma ve Geliştirme Merkezi kurulması için çalışmalara başlanması talimatı verilmiştir. İran'da kurulan D-8 Üniversitesinin bu merkezin kuruluşu için çalışmalar yapması istenmiştir. Üye ülkelerin D-8 çatısı altında hedeflenen işbirliğini tam gerçekleştiremediğini o açıdan daha sıkı işbirliğine gitmesi gerektiği belirtilmiştir. Birleşmiş Milletlerde D-8'e gözlemci statüsü verilmesi memnuniyetle karşılanmıştır. İslam Kalkınma Bankası, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, TİKA, İslam Dünyası Bilim Atıf Merkezi ile yapılan mutabakat antlaşmaları teyit edilmiştir. Üye ülkelerin toprak bütünlüğüne ve ekonomisine yapılan saldırılarda tek ses olunacağı belirtilmiştir.²⁰⁶

2.6.2. Konsey

Üye ülkelerin dışişleri bakanlarının bir araya gelmesi ile oluşan yapıdır. Örgütün kararlarının kesinleştirildiği yapıdır. Zirve toplantılarında ki liderlere sadece bu alınan kararların altına imza atma işi kalmaktadır. Zirve yapılması gereken çalışmaları komisyona verir. Konseyde ise komisyon tarafından yapılan bu çalışmaların ülkeler arası tam bir işbirliğine dönüşüp dönüşmediği, faydasının olup olmadığı gibi konular konuşulur ve karara bağlanır. Konseyde bazı zamanlarda komisyona çalışmalar yapması için görevler verir. Konsey her yıl toplanır. Toplantının sonunda komisyonun verdiği bilgiler doğrultusunda yıllık raporunu hazırlar. Hazırlanan bu rapor zirveye deklare etmesi ve imzası için sunulur. Konsey düzenlenecek olan zirvenin tüm detaylarının konuşulduğu yerdir. Yapılan çalışmaları, tavsiyelerini zirveye bildirerek onlarında bu yapılanlar çerçevesinde doğru kararlar almasını sağlar. Yapılacak her zirve öncesi konsey mutlaka toplanır gündem, planlananlar burada konuşularak zirveye bir yol haritası verilir.²⁰⁷

İlk konsey toplantısı daha D-8 Örgütü resmi olarak kurulmadan önce 4 Ocak 1997'de İstanbul'da toplanmıştır. Bu toplantıda örgütün ismi, yapısı, işleyişi gibi konular karar

²⁰⁶ D-8 Summit, İstanbul Declaration, 20 October 2017, s.1-6.

²⁰⁷ Alan, s.218.

bağlanarak D-8'in kurumsal altyapısının oluşması sağlanmıştır.²⁰⁸ Örgütün ilk zirvesine kadar iki kez daha dışişleri bakanlarının oluşturduğu konsey bir araya gelerek ilk zirvenin hazırlıklarını yapmışlardır.

Konsey, İstanbul zirvesinin ardından ilk toplantısını 20 Ekim 2000 tarihinde gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda dünyadaki ekonomik, politik, sosyal konular ile ilgili konsey üyeleri tarafından değerlendirmeler yapılmıştır. Ülkelerin birbirlerine daha fazla destek olmaları gerektiği fikrinde mutabık kalmışlardır. Komisyonun verdiği bilgi doğrultusunda yapılan sektörel bazlı çalışmalar gözden geçirilmiştir. 2001'de Kahire'de toplanacak Zirve öncesi hazırlıklar yapılmıştır.²⁰⁹ Bir sonraki toplantısını Kahire Zirvesinin hemen öncesinde 24 Şubat 2001'de Kahire'de gerçekleştirmiştir. Komisyonun o güne kadar ki yaptığı tüm çalışmalarla ilgili her şey gözden geçirilmiştir. Zirveye sunmak için bir taslak metin hazırlanmıştır.

Altıncı konsey toplantısı için 28 Ekim 2003 tarihinde New York'ta bir araya gelmişlerdir. Zirvenin olmadığı yıllar bazı toplantılar New York'ta gerçekleştirilmiştir. Özellikle New York'ta yapılan toplantılarda daha çok ülkelerin projelerini yapmakla yükümlü oldukları alanlarla ilgili gelişmeler konuşulmaktadır. 2004 ve 2006'da ki New York'ta düzenlenen toplantıları buna örnek olarak verebiliriz. 2006'da ki Bali Zirvesinden iki gün önce toplanan konsey taslağını hazırladığı tercihli ticaret antlaşması ile örgütün en önemli projelerinden birini hazırlamıştır.

Konsey toplantılarını her yıl düzenli bir şekilde gerçekleştirmiştir. Zirvenin olacağı yıl ev sahipliği yapacak olan ülkede zirveden birkaç gün öncesinde toplanılmaktadır. Genel de bu toplantılarda zirvenin taslak metinleri hazırlanır. Nihai sonuç alınan projelerle ilgili değerlendirmeler yapılır. Zirvelerin yapılmayacağı yıllar da ise genellikle New York'ta toplanarak komisyonun yaptığı çalışmalarla ilgili bilgilendirmeler yapılır. Eksik görülen çalışmalarla ilgili Komisyona tekrar görevler verilir. Konsey 2018 tarihine kadar toplamda yirmi toplantı yapmıştır. Son yapılan toplantı 3 Kasım 2018 tarihinde İstanbul'da gerçekleşmiştir.

²⁰⁸ Alan, s.184.

²⁰⁹ <http://developing8.org/report-categories/annual-council-meeting/page/2/>, (Erişim Tarihi:21.02.2020.)

2.6.3. Komisyon

Örgütün yürütme organı olarak görevlerini icra eder. Üye ülkelerin belirlediği donanımlı kişilerden oluşur. Konseyde konuşulacak konularla ilgili ön çalışmalar yapar. Ad hoc grupların ve daimi komitelerin yaptığı çalışmaları baz alır ve onun üzerine eklemeler yaparak konseye göndereceği raporları hazırlar. Hazırladığı raporlar neticesinde konsey toplanarak bu çalışmaların rehberliğinde kendi kararlarını alır.²¹⁰ Komisyon yılda iki kere toplanır. İlk toplantıyı Konsey toplantısı yapılmadan hemen önce gerçekleştirir. İkinci toplantıyı ise iki zirve arasında kendi belirlediği bir zaman da gerçekleştirir.

Komisyon kendi yapacağı çalışmalarla ilgili süreci kendisi belirler. Ancak Zirve ve Konsey tarafından verilen görevleri öncelikle yapmak durumundadır. Komisyon yaptığı tüm çalışmalarla ilgili süreci yıllık rapor haline getirerek Konseye bildirir.²¹¹ Komisyon 2019 tarihine kadar toplamda kırk yedi toplantı düzenlemiştir. Son toplantı da 11 Ekim 2019 tarihinde İstanbul'da gerçekleşmiştir.

2.6.4. Sekretarya

15 Haziran 1997'de ki ilk zirve olan İstanbul Zirvesi'nde Türkiye'nin teklifi ile daimi bir sekretarya kurulması önerisi yapılmış fakat üye ülkelerden bazılarının bu yapıya şuanda gerek olmadığı düşüncesi dile getirilerek daimi yapının kurulmasının önüne geçmişlerdir. İstanbul Zirvesinin hemen ardından yayınlanan deklarasyonda koordinasyon sağlanması için Türkiye'nin teklifi ile İstanbul merkezli bir geçici koordinasyon merkezi kurulması kararı verilmiştir. Türkiye'de kurulan bu geçici koordinasyon merkezinin tüm masraflarını kendi karşılayacağını bildirmiş, üye ülkeler tarafından da bu durum memnuniyetle karşılanmıştır.²¹² Bu geçici sekretaryanın başına da Türk diplomat Ayhan Kamel atanmıştır. Ayhan Kamel bu görevini 2006 yılına dek sürdürmüştür. Geçici sekretaryanın başında ki kişiye İcra direktörü

²¹⁰ Canbolat, s.172.

²¹¹ Güldal, s.82.

²¹²Kamel, s.253.

ünvanı verilmiştir. İcra direktörünün görevi üye ülkeler arasında etkin bir iletişim, bilgi ağının sağlanmasını temin etmek ve yapılan toplantılarda sekretarya hizmeti sunmaktır.²¹³

Geçici sekretarya'nın 13 Mayıs 2006'da ki Bali Zirvesinde alınan kararla daimi sekretaryaya dönüştürülmesi kararı alınmıştır. Sekretaryanın merkezi olan İstanbul'un aynı şekilde kalması uygun görülmüştür. Bali Zirvesinin ardından verilen kararla sekretaryanın organlarında belirlenmiştir. İcra direktörü sıfatı olan Sekretaryanın başındaki kişinin ünvanının Genel Sekreter olarak değiştirilmesi kararı verilmiştir. Genel Sekreterin altında bir direktör ve ekonomistin de görev yapması uygun görülmüştür.²¹⁴ Bu değişimle birlikte Sekretaryanın görevleri de tam olarak tanımlanmıştır. Teknik çalışmalar ve örgütün ana yapılarının tüm toplantılarının koordine edilmesi, gözlemlenmesi, uygun tüm şartların ayarlanması tamamen sekretaryanın görevidir. Bugüne kadar toplamda 5 genel sekreter görev yapmıştır. Görevde hala 2018 yılında atanan, 5. Genel sekreter olan Malezyalı büyükelçi Dato' KuJaafarKuShaari bulunmaktadır.²¹⁵

²¹³ Alan, s.219.

²¹⁴ Ayşe Keskinçilic, "D-8'in Kuruluşunun Tarihçesi", çev: Hilmi Özev, 2.Uluslararası Türk-Asya Kongresi Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma, Almagül İsina (ed.), Tasam Yayınları, 2008, İstanbul, s.92.

²¹⁵ <http://developing8.org/about-d-8/former-secretaries-general/>, (Erişim Tarihi:23.02.2020)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN D-8 ÖRGÜTÜ’NÜN AFRIKA’DA BULUNAN ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİ

3.1. Türkiye- Mısır İlişkileri

Türkiye ve Mısır ilişkileri çok köklü bir tarihe dayanmaktadır. Mısır 16. yüzyılın ilk yarısından, 20. yüzyılın ilk yarısına kadar yaklaşık 400 yıl Türkiye Cumhuriyeti’nin atası olan Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği altında kalmıştır. Her ne kadar 1882’de İngilizler Mısır’ın hâkimiyetini kendi ellerine geçirmiş olsalar da hukuken Mısır 1914’e kadar Osmanlı İmparatorluğunun toprakları içerisinde gösterilmiştir.²¹⁶1. Dünya Savaşı’nın bitmesinin ardından Mısır’da Türkiye gibi bağımsızlığını kazanmak için çabalamıştır. Bunun neticesinde İngiltere’nin 1922 yılında manda yönetimine son verdiğini bildiren bir deklarasyon yayınlamasıyla bağımsızlığına kavuşmuştur.²¹⁷ Aynı dönemlerde bağımsızlık savaşı veren Türkiye’de 1923 yılında imzaladığı Lozan antlaşması ile tam bağımsızlığına kavuşmuştur. Türkiye- Mısır ilişkilerinin tam manasıyla kurulması üç yıl sonra 1926 yılında karşılıklı büyükelçilerin atanmasıyla gerçekleşmiştir.²¹⁸

Türkiye- Mısır ilişkileri, ilişkilerinin kurulduğu ilk yıllarda özellikle Mısır kamuoyunda Türkiye Cumhuriyeti aleyhtarı yayınlara göz yumulması ve sürekli hilafet konusunun gündeme gelmesi gibi nedenlerden ötürü mesafeli ilerlemiştir. Özellikle 1932 yılında yaşanan Fes krizi bu yaşanan soğuk gerilimin bir yansıması olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri verdikleri bir resepsiyonda Mısır büyükelçisinin fes ile gelmesini yapılan inkılapların bir eleştirisi olarak görmüş ve Atatürk’ün de resepsiyon esnasında büyükelçinin fesine müdahalede bulunduğu iddia edilmiştir.²¹⁹ Türk Dışişleri bu olayın üzerine Büyükelçiden özür dilemiş ve bu olayın uzamamasını rica etmiştir. Yaşanan bu olaydan kısa bir süre sonra Atatürk Mısır ile ilişkileri geliştirmek amacıyla Mısır Kralı Fuad’ın doğum

²¹⁶Eugene Rogan, *The Arabs: A History*, Basic Books, New York, 2011, s.321.

²¹⁷ Hasan Öztürk, "Mısır", *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, ed. Hasan Öztürk, Bilgesam Yayınları, Ankara, 2016, s.27.

²¹⁸ Arda Baş, "Atatürk Dönemi Türkiye- Mısır İlişkileri ve Günümüze Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2015, Cilt:31, Sayı:92, s.44.

²¹⁹ Baş, s.50.

günü münasebetiyle verilen yemeğe katılmış ve iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önemini vurgulayan bir konuşma yapmıştır.²²⁰

1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesi ve yayılmacı emeller gütmesi iki ülke ilişkilerini zorunlu olarak yakınlaştırmıştır. İki ülkede İtalya'nın yayılmacı politikasına karşı güçlerini birleştirmek amacıyla 1937'de Dostluk ve İşbirliği antlaşması imzalamışlardır.²²¹ Bu antlaşma ile birlikte iki ülke uzun zamandır aralarında esen soğuk rüzgârları dindirmeyi bir süreliğine de olsa başarmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler minimum düzeye inmiştir. 2. Dünya Savaşı döneminde Mısır bir nevi İngiltere'nin üssü haline gelmiştir ve politik olarak da İngiltere'nin sözünden dışarı çıkamamıştır. Türkiye'de 2. Dünya Savaşı döneminde tarafsız bir politika izlemeye gayret göstermiş ve bu neticede savaşın sonuna doğru göstermelik olarak savaş ilan etmiş olsa da fiilen savaşa hiç girmemiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Türkiye kendini gittikçe batı kampı olarak tabir edilen ABD ve İngilizlere yakınlaştırmıştır. Sovyetler Birliğinden hissettiği tehdit algısı bu duruma yönelmesinde en büyük etken olmuştur. Mısır'da da bu dönem ciddi iç çalkantılar mevcuttur. Özellikle ülkedeki İngiliz varlığından dolayı memnun olmayan önemli bir kesim bulunmaktadır.²²² Türkiye bu dönemde Batı ülkeleriyle ilişkilerini gittikçe yakınlaştırmıştır. Özellikle ABD ve İngiltere ile bölgesel konularda hep paralel hareket etmiştir. 1951 yılında İngiltere ve ABD, Ortadoğu'da ki Sovyet ilerlemesini durdurmak için bölge ülkelerinin öncülüğünde bir pakt kurulmasının zaruri olduğu ile ilgili kendi aralarında bir fikir birliğine varmışlardır. Türkiye'de bu dönemde NATO'ya girmek istediği için kurulacak paktın kendisi için bir ön kabul anlamına geleceğini düşünerek bu fikre sahip çıkmıştır.²²³ Türkiye pakta girmeyi kabul ettikten sonra, bölgenin diğer önemli gücü Mısır'a da teklifte bulunulmuştur. Fakat Mısır özellikle ülkesindeki İngilizlerin varlığından şikâyetçi olduğundan dolayı öncelikle bu varlığın Mısır'dan çekilmesinin gerektiği ardından pakta ilgili müzakere masasına oturacağını söylemiştir. Bu teklifin İngiltere tarafından olumlu karşılanmadığını

²²⁰ Baş, s.51.

²²¹ Neşe Kemiksiz, "Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkiye-Mısır İlişkileri (1945-1960)", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2020, Cilt:5, Sayı:1, s.174.

²²² Haluk Gerger, ABD-Ortadoğu-Türkiye, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s.62.

²²³ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.618.

gören Mısır 1936 tarihli İngiltere'ye büyük imtiyazlar tanıyan antlaşmayı fesih ettiğini tüm dünyaya duyurmuştur.²²⁴

Fesih işleminin yapılmasından dokuz ay sonra Mısır tarihini derinden etkileyecek en önemli olaylardan biri olan Hür Subaylar Darbesi gerçekleşmiştir. Özellikle ülkedeki İngiliz varlığından aşırı derecede rahatsız olan askeri kanadın genç subayları ülkelerinin yönetiminde söz sahibi olup, Mısır'ı yeni bir rotaya çekmek için bu darbeyi gerçekleştirmişlerdir.²²⁵ Türkiye yeni yönetimi tanımış olsa da ilişkiler çok yakın seyretnememektedir. Mısır'daki yeni yönetim Türkiye'yi emperyalist Batı'nın sözcülüğünü yapan bir ülke olarak tanımlamaktadır. Ayrıca yeni yönetim Türkiye'yi "bölgesel liderlik" açısından kendine en büyük rakip olarak görmektedir.²²⁶

1955 yılındaki Bandung Konferansı'nda da Türkiye'nin özellikle ABD'nin sözcülüğünü yapıp, Fransa'nın Cezayir ile olan savaşında, Fransa'ya yakın durması Türkiye- Mısır ilişkilerini oldukça bozmuştur. Mısır her fırsatta Türkiye'nin dış politikasını eleştirip, Türkiye'yi Batı'nın Ortadoğu'daki en yakın müttefiki olarak tanımlayıp, bu açıdan da Türkiye'nin güvenilmez bir ülke olduğu propagandasını yapmaktadır.²²⁷ 1956 yılında yaşanan Süveyş Krizi de yapılan bu propagandanın somut bir gerçek olduğunu göstermek için Mısır'a bir fırsat vermiştir. Mısır Temmuz 1956'da Süveyş Kanalını millileştirdiğini açıklamıştır. ABD, İngiltere ve Fransa da kanalda hak kaybına uğradıklarını öne sürerek bir konferans toplanmasını sağladılar. Mısır yönetimi de bu konferans sırasında Türkiye'den bu sorunun çözümü için arabulucu olmasını istemiştir. Konferans esnasında Türkiye Batılı ülkelerin tezlerine destek vererek Mısır lideri Nasır'ı büyük hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu durum bölgesel rakip olarak gördüğü Türkiye'yi kötülemek için Nasır'ın eline büyük bir koz vermiştir. İngiltere, Fransa ve İsrail ani bir saldırı ile kanalı ele geçirmeye çalışmışlardır. ABD'nin olaya müdahil olmasıyla üç ülke askerlerini kanaldan çekmek zorunda kalmışlardır. Süveyş Kanalı da imtiyazsız bir şekilde tamamen Mısır'ın kontrolüne geçmiştir. Türkiye yaşanan bu gerginlikte de Nasır'ı eleştirmiş, anlaşma tekliflerini kabul etmemesinden ötürü

²²⁴ Fırat, Kürkçüoğlu, s.619.

²²⁵ Öztürk, s.35.

²²⁶ Erol Mütercimler, Mim Kemal Öke, Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s.153.

²²⁷ Fırat, Kürkçüoğlu, s.621.

olayların bu kadar büyüdüğünü dile getirmiştir. Süveyş kanalı krizinin ardından Türkiye-Mısır ilişkileri belirli bir süre en alt seviyede gerçekleşmiştir.²²⁸

Türk dış politikası açısından Ortadoğu ile ilişkilerin uzun yıllar sonra önemine varılmasını sağlayan en önemli olay 1962 Küba Füze krizi sırasında yaşanmıştır. ABD'nin, Türkiye'ye haber vermeden Türk toprakları üzerinde bulunan Jüpiter füzelerini çekmesi ve Türkiye'nin güvenlik kaygılarını düşünmeden ve yetkili merciler ile konuşmadan bunu yapması başta ABD olmak üzere Batı kampına olan güveni ciddi anlamda sarsmıştır.²²⁹ 1964 yılında Kıbrıs'ta yaşanan olaylardan dolayı Türk kamuoyunda Kıbrıs'a bir müdahalede bulunma seçeneği açıkça dile getirilmeye başlanmıştır. Böyle bir havanın estiği atmosferde dönemin ABD Başkanı Johnson, ABD'nin Kıbrıs'a herhangi bir müdahale durumunda Türkiye'nin tam karşısında yer alacağını, ABD'nin, Türkiye'ye verdiği askeri herhangi bir malzemenin olası bir savaşta kesinlikle kullanılmaması gerektiğini kullandığı takdirde Türk-Amerikan ilişkilerinin onarılmaz bir şekilde bozulacağını ifade eden mektubu dönemin Başbakan'ı İsmet İnönü'ye göndermiştir. Bunun üzerine Türk karar alıcıları başta olmak üzere Türk kamuoyunda dış politika tercihlerini sorgulama dönemi başlamıştır.²³⁰

Türkiye yaşadığı bu olumsuz tecrübelerin ardından “bütün yumurtaları aynı sepete koyduğunu” fark ederek başta Arap ülkeleri olmak üzere Ortadoğu'ya tekrar yönelmiştir. Türkiye Ortadoğu'nun en önemli güçlerinden biri olan Mısır ile bu açılıma başlaması gerektiğinin farkındadır. Dönemin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil Ocak 1967'de Mısır'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu sayede uzun süredir rekabet içinde olunan ve ilişkilerin zayıf olduğu Mısır ile yeni bir açılım gerçekleştirilmiştir. İki ülke iyi niyet çerçevesinde İstanbul ve İskenderiye'de karşılıklı konsolosluk açma kararını vermişlerdir.²³¹ Ziyaretin beş ay sonrasında patlak veren 1967 Arap-İsrail savaşı Türkiye'nin eline önemli bir fırsat vermiştir. Türkiye savaş esnasında ve sonrasında Arap ülkelerinin haklı tezlerini destekleyerek ve yanlarında olarak uzun süredir soğuk olan ilişkileri sıcaklaştırma fırsatını bulmuştur. Türkiye 1967'de BM'de gerçekleşen oylamada da Arapların yanında yer alarak bu

²²⁸ Fırat, Kürkçüoğlu, s.629.

²²⁹ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.684.

²³⁰ Erhan, s.690.

²³¹ Mehmet Şahin, Buğra Sarı, "1960-1980 Dönemi Türkiye'nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri", Akademik Ortadoğu Dergisi, 2017, Cilt:11, Sayı:2, s.30.

desteğini somut bir şekilde göstermiştir. Bu da Türkiye'nin uzunca bir süre sonra ABD ve Batı'nın tezlerinin tam karşısında yer alan bir pozisyon belirlemesini sağlamıştır.²³²

BM oylaması sonrası Türkiye'nin aldığı bu pozisyon Mısır tarafından takdirle karşılanmış, Türkiye'ye karşı bir sempati oluşmasını sağlamıştır. 1970 yılında Cemal Abdül Nasır'ın vefatıyla birlikte Mısır içinde yeni bir dönem başlamıştır. Cemal Abdül Nasır'ın yerine yardımcısı Enver Sedat geçmiştir. Enver Sedat ile birlikte Mısır dış politikada Türkiye'ye karşı daha yumuşak politikalar izlemeye başlamıştır. Türkiye'de özellikle 1974 Kıbrıs Barış Harekatı sonrası dış politikada oluşan yalnızlığını Ortadoğu'daki partnerleri ile gidermeye çalışmaktadır. Özellikle Eylül 1978'de Mısır ile İsrail arasında imzalanan Camp David Antlaşması Türkiye tarafından olumlu karşılanmıştır. Bütün Arap devletleri Mısır'a bu antlaşmadan sonra sırtını dönüp, ilişkilerini koparmışken Türkiye Mısır'ın yanında yer alarak ilişkileri düzeltmek istediğini net bir şekilde göstermiştir.²³³

1981 yılında Mısır devlet başkanı Enver Sedat'ın bir suikast sonucu öldürülmesi sonrası yerine Sedat'ın yardımcısı Hüsnü Mübarek geçmiştir. Bu dönemde Türkiye'de de bir askeri darbe gerçekleşmiştir. 1983 yılına yani seçimlerin yapılacağı yıla kadar da askerlerin atadığı bir kişi olan Bülend Ulusu hükümeti görevde kalmıştır. Bu dönemde Türkiye- Mısır ilişkileri görece sakin geçmiştir. 1983 yılında Turgut Özal'ın iktidara gelmesiyle birlikte de Türkiye dış politika tercihlerinde tekrardan ABD'ye yakın bir pozisyon izlemeye karar vermiştir.²³⁴ Aynı dönemde Mısır'daki Mübarek hükümeti de ABD ile ilişkileri iyi tutmanın bir zorunluluk olduğu fikrine kapılmıştır.²³⁵ Bu açıdan Türkiye-Mısır ilişkileri de 1990 yıllara kadar daha sorunsuz fakat sessiz bir rekabetin olduğu bir atmosferde olmuştur. 1990'ların ilk yarısında iki ülke de Irak'ın Kuveyt'i işgaline ortak tepkiler göstermişler ve ABD'ye yakın olmak için bölgeye yönelik benzer politikalar izlemişlerdir.²³⁶

1990'ların ikinci yarısından itibaren iki ülke arasında yaşanan sessiz rekabet daha sesli bir şekilde yaşanmaya başlamıştır. 1995'te Türkiye'nin Suriye ile yaşadığı su sıkıntısında Mısır,

²³² Şahin, Buğra, s.34.

²³³ Fırat, Kürkçüoğlu, s.795.

²³⁴ Hasan Kösebalaban, Türk Dış Politikası: İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme, çev: Hüsamettin İnaç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014, s.237.

²³⁵ Öztürk, s.48.

²³⁶ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.552.

Suriye’yi destekler açıklamalar yaparak Türkiye’yi bu konuda yalnız bırakmaya çalışmıştır. Türk karar alıcıları da bölgedeki yalnızlığını gidermek için İsrail ile antlaşmalar yaparak bu duruma bir nevi cevap vermiştir. İsrail ile yapılan bu antlaşmalar Mısır yönetimi tarafında çok sert bir şekilde eleştirilmiştir. Mısır özellikle bu antlaşmalardan sonra bölgedeki güç dengesinin Türkiye lehine kaymaya başladığını hissetmiştir.²³⁷

Temmuz 1996’da Mısır lideri Hüsnü Mübarek Türkiye’ye gelmiştir. Özellikle İsrail ile yapılan antlaşmadan duyduğu kaygıyı dile getiren Mübarek ilişkilerin daha iyi olmasını istediğini belirtmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’de Türkiye’nin de Mısır ile iyi ilişkiler geliştirmeye açık olduğunu söylemiştir.²³⁸ Mısır devlet başkanı Mübarek aynı gün içerisinde Başbakanlık koltuğuna yeni oturan Necmettin Erbakan ile de görüşmüştür. Fakat bu görüşme iki ülke arasında verilen sıcak mesajların buharlaşmasına yol açmıştır. Erbakan, Mısır devlet başkanı Mübarek’ten ülkesindeki Müslüman Kardeşler üyelerine karşı yapılan haksızların giderilmesi için ön ayak olmasını rica etmiştir. Fakat Erbakan tarafından yapılan bu rica Mübarek tarafından hoş karşılanmamıştır.²³⁹ İki ülke arasındaki sessiz rekabet ortamına Müslüman Kardeşler hareketi konusu da bu şekilde yeni bir anlaşmazlık alanı olarak girmiş bulunmaktadır.

Necmettin Erbakan başbakanlığa geldikten sonra diplomasi kanallarını sonuna kadar açık tutmak ve yeni bir dış politika çizgisinin ikinci adımı olarak gördüğü Afrika kıtasının önemli ülkelerine ziyarette bulunmuştur. Bu ülkelerin en başında da yıllardır rekabet içinde olduğu Arap dünyasının lideri olarak kendini gören Mısır gelmektedir. Ekim 1996’da başlayan Mısır gezisi, Erbakan açısından büyük bir hayal kırıklığıyla başlamıştır. Mısır tarafının diplomatik tahammüllere sığmayan nezaketsiz tavrı Erbakan’ı hem iç hem dış kamuoyunda zor duruma düşüren bir konuma sokmuştur. Erbakan ilk kez Asya turunda bahsini açtığı Müslüman kimliği olan bazı ülkeleri bir çatı altında toplama projesini Mısır lideri Hüsnü Mübarek’e de açmıştır. Erbakan bu projeyi M-8 olarak adlandırmıştır. Fakat Mübarek bu tarz bir projenin isminden dolayı yanlış anlaşılmalara yol açabileceğini, ayrıca ilk önce Türkiye-Mısır ilişkilerinde gelişme kaydetmeleri gerektiğini söyleyerek bu projeye olumsuz yaklaştığı sinyallerini vermiştir.²⁴⁰

²³⁷ Fırat, Kürkçüoğlu, s.560.

²³⁸ Özyanık, s.41.

²³⁹ Hüner Tuncer, Küreselleşme Döneminde Türk Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s.48.

²⁴⁰ Bakır, s.421.

Erbakan'ın Mısır'a ziyaretinin iki hafta sonrasında Türkiye kendi ev sahipliğinde Kalkınmada İşbirliği Konferansını düzenlemiştir. Bu konferansı düzenlemesinin ana sebebi kurmayı düşündüğü Müslüman ülkelerin katılacağı örgütün ana omurgasını oluşturmaktır. Mısır'da bu konferansa bir temsilci göndermiştir. M-8 ismine sıcak bakmayan Mısır'ın hassasiyeti de göz önüne alınarak bu ismin değiştirilmesine karar verilmiştir.²⁴¹ Kabul edilen bu değişiklikle birlikte D-8 Örgütünün kuruluşunun önünde hiçbir engel kalmamıştır. Örgütün kuruluş çalışmaları için Ocak 1997'de Mısır Dışişleri Bakanında katıldığı toplantıyla örgütün resmiyet kazanması için ülke liderlerinin İstanbul'da düzenlenecek bir zirve toplantısında bir araya gelmeleri kararı verilmiştir.²⁴²

Tavsiye kararının ardından 15 Haziran 1997'de D-8 Liderler Zirvesi İstanbul'da toplanmıştır. Bu zirveye Mısır adına Başbakan Kemal Ahmed El-Ganzuri katılmıştır. Başbakan Ganzuri zirvede yaptığı konuşmasında Türkiye'nin öncülüğünde kurulan bu örgüte tam destek verdiklerini, bu örgütün geçmişte kurulan Müslüman kimlikli örgütlerden işlevsellik açısından ayrıştığını ve uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler baz alındığında da çok önemli bir platform olduğunu ifade etmiştir.²⁴³

Örgütün kuruluşunun ardından iki ülke arasında ki ilişkilerde yumuşamaya gitmiştir. 1998 yılında Türkiye- Suriye arasında yaşanan gerilimde Mısır arabulucu taraflardan biri olarak sorununun çözümüne büyük bir katkı sağlamıştır. Bu durum Türkiye'nin Mısır'ı güvenilir bir ülke olarak görmeye başladığını göstermektedir. 1990'ların ilk yarısında Türkiye- Suriye arasında ki su sorunu meselesinde çok net tavrını Suriye lehine koyan Mısır'ın D-8 Örgütü'nün kuruluşunun hemen ardından 1998 yılında yaşanan Türkiye- Suriye geriliminde Türkiye tarafından arabuluculuğunun kabul edilmesi iki ülke arasında yaşanan değişimi göstermektedir.²⁴⁴ D-8 Örgütü'nün iki ülke arasında güven ortamının oluşmasında önemli bir katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.

2000'li yıllarla birlikte Türkiye- Mısır ilişkileri bölgesel rakipten, bölgesel partnere doğru evrilmiştir. İsrail- Filistin meselesinde Türkiye ve Mısır arabulucu ülkeler olarak ortak

²⁴¹ Mesut Taştekin, "Türk Dış Politikasında D-8", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2006, Cilt:7, Sayı:2, s.227.

²⁴² Alan, s.184.

²⁴³ Alan, s.202.

²⁴⁴ Kemal Kirişçi, "Türkiye ve Müslüman Ortadoğu", der. Alan Makovsky, Sabri Sayarı, Türkiye'nin Yeni Dünyası Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002, s.65.

inisiyatif geliştirilmesi için birlikte çalışmaya başlamışlardır. 1990'larda bu durum çok mümkün değildi, çünkü o dönemde (özellikle 1996 yılı) Türkiye- İsrail stratejik işbirliği antlaşmaları imzalamıştır. Bu yüzden Türkiye'nin arabulucu olması fikri o dönem için Arap ülkelerinin lideri konumundaki Mısır için kabul edilebilir bir durum değildir. 2001 yılında dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer üçüncü kez düzenlenen D-8 Zirvesi için Kahire'ye gitmiştir. Kahire Zirvesinde yaptığı konuşmada Mısır Devletine ve halkına kendilerine gösterdikleri yoğun misafirperverlikten ötürü teşekkür etmiştir.²⁴⁵ Zirvenin sonunda Cumhurbaşkanı Sezer ile Mısır devlet başkanı Mübarek bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Cumhurbaşkanı Sezer görüşme sonrasında yaptığı açıklama da iki ülke arasında gerçekleşecek işbirliği fırsatlarının konuşulduğunu ve bölgesel sorunlarla ilgili fikir alışverişi yapıldığını belirtmiştir.²⁴⁶

2000'li yıllarla birlikte ikili ilişkilerde yakalanan ivme 26 Aralık 2005'te dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in ikinci kez Mısır'a ziyaretiyle ilişkilerdeki yakınlaşma tarihin en yüksek seviyesine çıkmıştır. Bu ziyaretin sonucunda iki ülke arasında Serbest Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma, diğer ülkelere nazaran Türkiye'ye Mısır'a yaptığı ihracatta çok önemli avantajlar kazandırmıştır.²⁴⁷

Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in 2007 yılındaki Türkiye ziyareti esnasında iki ülke işbirliğini daha da pekiştirmek amacıyla Türkiye-Mısır Stratejik Diyalogu Çerçeve Muhtırası imzalamışlardır.²⁴⁸ Türkiye'nin az sayıda ülke ile imzaladığı bu uygulamayı Mısır ile de başlatması iki ülkenin birbirlerini önemli birer partner olarak gördüklerini göstermektedir.

Temmuz 2010'da dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Mısır'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında da iki ülkenin lideri ilişkileri daha da yukarı çekecek bir mekanizma oluşturulması gerektiğine karar vermişlerdir. Kurulacak bu mekanizmayla iki

²⁴⁵ <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari-ahmet-necdets-zer/1721/7479/cumhurbaskani-ahmet-necdets-zerin-gelismekte-olan-ulkeler-d-8-doruk-toplantisinda-yaptiklari-konusma>, (Erişim Tarihi 15.05.2020)

²⁴⁶ <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdets-zer/1720/4537/cumhurbaskani-ahmet-necdets-zerin-d-8-doruk-toplantisina-katimak-uzere-gittikleri-kahireden-donuslerinde-basina-yaptiklari-aciklama>, (Erişim Tarihi 15.05.2020)

²⁴⁷ Zafer Yılmaz, "Mısır 2005", ed. Kemal İnat, Ali Balcı, Ortadoğu Yıllığı 2005, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s.217.

²⁴⁸ Muhittin Ataman, Nuh Uçgan, "Türkiye'nin Körfez Ülkeleri, Yemen, Mısır, Ürdün ve Lübnan Politikası 2009", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Türk Dış Politikası Yıllığı 2009, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.210.

ülkenin liderlerinin başkanlığında ortak bakanlar konseyi toplantısı yapılacaktır. O dönemde Türkiye'nin çok az sayıda ülkeyle başlattığı bu uygulama iki ülke ilişkilerini dış politika başta olmak üzere ekonomi, sağlık vb. stratejik alanlarda da ortak kararlar vermesine olanak sağlayacaktır.²⁴⁹

25 Ocak 2011'de Tahrir meydanın da polisleri anma etkinliği içerisinde başlayan protestolar kısa bir zaman içinde Mübarek yönetiminden memnuniyetsiz olan kitleleri buluşturan bir halk hareketine dönüşmüştür. Türkiye bu protesto gösterilerinde Mısır halkının yanında olduğunu deklare eden ilk ülke olmuştur. Protestoların daha da büyümesi üzerine Mübarek görevini bıraktığını tüm dünyaya duyurmuştur. Türkiye bu durumla memnuniyetle karşılamış ve Mübarek'in görevini bıraktıktan sonra Mısır'ı ilk ziyaret eden lider Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül olmuştur. Abdullah Gül'ün ziyaretinden kısa bir süre sonra da dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'da Mısır'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyareti esnasında Başbakan Erdoğan iki ülkenin son on yılda ilişkilerinin üst düzeye çıktığını ve Mısır halkının kardeş halk olduğunu, Türkiye'nin her zaman Mısır'ın yanında olduğunu belirten bir açıklama yapmıştır.²⁵⁰ Temmuz 2012'de Mısır'da yapılan seçimler sonucunda Muhammed Mursi ülkenin yeni Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Mursi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte Türkiye- Mısır ilişkileri yeni bir boyuta evrilmiştir

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Türkiye- Mısır Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi ikinci toplantısını gerçekleştirmek üzere Mısır'ı ziyaret etmiştir. 17-18 Kasım 2012 tarihinde gerçekleşen bu gezi iki ülke tarihindeki en geniş kapsamlı ziyaret olarak tarihe geçmiştir. Ziyaret esnasında iki ülke arasında 27 antlaşma imzalanmıştır.²⁵¹ Mısır ziyaretinin üç gün sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan D-8 Zirvesine katılmak üzere Pakistan'a gitmiştir. D-8 Zirvesi esnasında Erdoğan, Mısır Cumhurbaşkanı yardımcısı ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşme sonunda yapılan açıklamada iki ülkenin Suriye iç savaşı ve Gazze'ye uygulanan ambargo konusunda ortak görüşler içerisinde olduğu belirtilmiştir. Pakistan'da ki D-8 zirvesi boyunca iki ülkede Suriye

²⁴⁹ Muhittin Ataman, Nuh Uçgan, "Türkiye'nin Körfez Ülkeleri, Yemen, Ürdün, Mısır ve Lübnan Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.184.

²⁵⁰ Ahmet Uysal, "Türkiye'nin Mısır, Cezayir ve Fas Politikası 2011", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Seta Yayınları, Ankara, 2012, s.321.

²⁵¹ İsmail Numan Telci, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2012", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ufuk Ulutaş, Türk Dış Politikası Yıllığı 2012, Seta Yayınları, Ankara, 2013, s.163.

ve Gazze’de yaşananlar ile ilgili görüşlerini diğer ülkelere anlatmışlar ve bu konularla ilgili bir kamuoyu oluşmasını sağlamışlardır.²⁵²

Şubat 2013 tarihinde dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Mısır’a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında Türkiye, Mısır, İran cumhurbaşkanlarının katıldığı bir toplantıda düzenlenmiştir. Daha öncesinde Suriye krizinde Türkiye ve Mısır’dan farklı bir pozisyonda olan İran iç savaşı bitirmek için üç ülkenin inisiyatif alarak birlikte çalışması gerektiğini bildiren bir açıklama yapmıştır. Türkiye ve Mısır’da bu teklife sıcak baktıklarını ve üç ülkenin girişimleriyle savaşın durdurulabileceğini belirtmişlerdir.²⁵³

Mısır’da Cumhurbaşkanı Mursi’nin seçildiği 2012 yılından beri aralıklarla hükümetin bazı uygulamalarına karşı protesto gösterileri yapılmaktadır. Haziran 2013 tarihine gelindiğinde bu gösterilerin dozajı artmış ülkede büyük gerginlikler yaşanmıştır. Bu durum üzerine ordu gösterilerin sonlandırılması için hükümete 48 saat süre verdiğini belirten bir açıklama yapmıştır ve Cumhurbaşkanı Mursi’ye istifa ederek başka bir ülkeyi isterse gidebileceğini belirten bir mektup göndermiştir. Mursi ordunun yaptığı bu açıklamayı kabul edilemez bulmuştur ve görevinin başında olacağını belirtmiştir.²⁵⁴ 3 Temmuz 2013 tarihinde Genelkurmay Başkanı Abdül Fettah El-Sisi önderliğinde bir askeri darbe gerçekleştirilmiştir. Mursi ve hükümet üyeleri tutuklanmışlardır. Türkiye yapılan darbeye dünyada ilk tepki veren ülke olmuştur. Bu darbenin kabul edilemez olduğunu belirten dönemin Başbakanı Erdoğan, yeni yönetimi de gayrı meşru bir hükümet olarak tanımlamıştır. Yeni darbeci Mısır hükümeti de Türkiye’nin verdiği tepkiyi düşmanca olarak ifade etmiştir. Karşılıklı bu söylemlerden kısa bir süre sonra iki ülkede birbirlerinin büyükelçilerini istenmeyen adam ilan etmişlerdir.²⁵⁵

2014 yılı içerisinde iki ülkenin liderleri arasında sert polemikler gerçekleşmiştir. Türkiye ilişkilerin normalleşmesi iki şart öne sürmüştür. Siyasi tutukluların tutukluluk hallerine son verilmesi ve ülkedeki tüm partilerin faaliyetlerine tekrar başlaması olarak kendi şartlarını

²⁵²<https://www.trthaber.com/haber/gundem/basbakandan-d-8-liderlerine-onemli-mesajlar-64322.html/amp>,

(Erişim Tarihi 16.05.2020)

²⁵³ İsmail Numan Telci, "Türkiye’nin Mısır Politikası 2013", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnât, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2013, Seta Yayınları, İstanbul, 2014, s.189.

²⁵⁴ Telci, s.190.

²⁵⁵ İsmail Numan Telci, "Türkiye- Mısır İlişkileri: İşbirliğinden Çatışmaya", ed. İsmail Numan Telci, Devrim Sonrası Mısır Dış Politikası Dönüşüm Arayışından Meşruiyet Çıkmazına, Seta Yayınları, İstanbul, 2018, s.205.

sunmuştur. Mısır yönetimi bu tekliflere herhangi bir olumlu cevap vermemiştir. Darbenin ardından Türkiye'ye sığınan bazı İhvan yöneticileri de iki ülke arasında gerilimin daha da tırmanmasına yol açmıştır. Darbeye kadar iki ülkenin dış politika tercihleri de gittikçe paralel bir hal almışken darbenin hemen ardından dış politikada ters yönlere doğru kaymalar başlamıştır.²⁵⁶

Ocak 2015'de İran'da düzenlenen D-8 Ülkeleri Sanayi Bakanlarının katıldığı toplantı esnasında Türkiye ve Mısır'ın ticaret ve sanayi bakanının katıldığı bir toplantı gerçekleştirmişler ve ticari ilişkilerin artırılması için çalışmalar yapılması kararı vermişlerdir. 11 Mayıs 2016'da Kahire'de D-8 Örgütü öncülüğünde düzenlenen toplantıya Türkiye'den Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakan yardımcısı katılmıştır. Darbeden sonra ilk defa resmi bir Türk yetkili Mısır'a gitmiştir.²⁵⁷

Ekim 2017'de Türkiye'de düzenlenen D-8 Liderler Zirvesine Mısır Dışişleri Bakan yardımcısını göndermiştir.²⁵⁸ Kasım 2018'de Antalya'da düzenlenen D-8 Örgütü Dışişleri Bakanları toplantısına da Mısır Dışişleri Bakan yardımcısı seviyesinde katılmıştır. 2013'te ki askeri darbeden sonra bozulan Türkiye- Mısır ilişkileri günümüze kadar hala düzelememiştir. D-8 Örgütü toplantıları iki ülke arasında iletişim kanallarının kapanmamasını sağlayan platformlardan bir tanesidir. Bu sayede düşük seviyede de olsa Türkiye- Mısır ilişkileri devam etmiştir.

2013 yılından beri siyasi alanda yaşanan Türkiye- Mısır gerginliği ticarete pek yansımamıştır.²⁵⁹ İki ülke arasında ki ticaret hacmi D-8 Örgütü'nün kurulduğu yıl olan 1997'de 761 milyon dolar iken siyasi gerginliğin başladığı 2013 yılında 4.832 milyon dolar, 2019 yılında ise bu rakam 4.804 milyon dolardır. Bu da yaşanan siyasi gerginliğin ekonomik verilere yansımadığını göstermektedir. 1997 yılında Türkiye'nin Mısır'a ihracatı yaklaşık 300 milyon dolardır. Bu rakam 2019 yılına gelindiğinde 3.317 milyon dolar olmuştur. Fakat

²⁵⁶ İsmail Numan Telci, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2014", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2014, Seta Yayınları, İstanbul, 2016, s.216.

²⁵⁷ İsmail Numan Telci, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2016", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mustafa Caner, Türk Dış Politikası Yıllığı 2016, Seta Yayınları, İstanbul, 2017, s.226.

²⁵⁸ <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/d-8-ekonomik-isbirligi-orgutu-9-zirvesi-sona-erdi/943083>, (Erişim Tarihi 16.05.2020)

²⁵⁹ Hülya Gurbet, Küresel Dünya Düzeninde D-8 Örgütü'nün Makroekonomik Performansının İncelenmesi, 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2019, s.73.

rakamsal olan bu yükselişin Türkiye'nin genel ihracatında ki Mısır'ın yerine baktığımızda tam tersi bir sonuç verdiğini söyleyebiliriz. 1997 yılında ki rakamlar baz alındığında Mısır'ın Türkiye'nin ihracatında ki yeri %2.92 iken 2019 yılına gelindiğinde bu oran %1.83'e gerilemektedir. Türkiye Mısır ile ticaretinde 1997 yılında açık verirken, 2019 yılında ticaret fazlası vermektedir. Yukarıda yazılan verilere baktığımızda somut olarak D-8 Örgütü'nün ekonomik olarak Türkiye- Mısır ilişkilerine bir katkısı olduğu söylenemez. Çünkü Mısır D-8 bünyesinde gerçekleştirilen ve örgütün en önemli iki uygulaması olarak kabul edilen iş insanlarına vize kolaylığı ve Tercihli Ticaret Antlaşmasını yürürlüğe sokmamıştır.

3.2. Türkiye- Nijerya İlişkileri

D-8 Örgütünde Afrika kıtasını tek temsil eden ülke Nijerya ile Türkiye'nin diplomatik ilişkileri, Nijerya'nın bağımsızlığını ilan ettiği yıl olan 1960'da başlamıştır. Türkiye 1962 yılında o dönem Nijerya'nın başkenti olan Lagos'ta büyükelçilik açmıştır. İki ülke arasında, D-8 Örgütü'nün kuruluş çalışmaları için geziye çıkan dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Necmettin Erbakan'ın ziyaretine kadar herhangi bir üst düzey ziyaret olmamıştır.

Necmettin Erbakan'ın ziyareti iki ülke tarihindeki ilk üst düzey ziyaret olma özelliğini taşımaktadır.²⁶⁰ Bu gezi esnasında iki ülke arasında ticaret, gemicilik gibi alanlarda antlaşmalar imzalanmıştır. Ziyaret esnasında Başbakan Necmettin Erbakan D-8 Örgütü'nün kuruluşu ile ilgili fikirlerini mevkidaşı ile paylaşmıştır. Nijerya Başbakanı General Abacha'da "Siz ne diyorsanız biz yapmaya hazırız." karşılığını vererek D-8 Örgütü fikrine olumlu yaklaştığını belirtmiştir.²⁶¹ D-8 Örgütü'nün İstanbul'da ki ilk kuruluş zirvesine Nijerya adına Sanayi Bakanı Balarabe Haladu katılmıştır. 2000 yılında Nijerya Devlet Başkanı Olusegun Obasanjo Türkiye'ye Nijerya tarafından o güne kadar gerçekleştirilen en üst düzey ziyareti yapmıştır. Bu ziyarette Devlet Başkanı Obasanjo Türkiye'den uzun süredir Nijerya'da faaliyet göstermeyen büyükelçiliğin açılmasını talep etmiştir. Türkiye ile her alanda işbirliğini en üst düzeye çıkarmak istediklerini belirtmiştir.²⁶² Bu ziyaretin ardından Türkiye Nijerya'daki büyükelçiliğini tekrardan açmak için hazırlıklara başlamıştır. 2001 yılında başkent Abuja'daki

²⁶⁰ Zübeyir Gülabi, Türkiye'nin Afrika'ya Açılım Politikası: Nijerya, Malatya, Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, s.158.

²⁶¹ Alan, s.176.

²⁶² https://insamer.com/tr/nijerya-turkiye-iliskileri-ve-afrika-acilimi_2366.html, (Erişim Tarihi 18.06.2020)

büyükelçilik açılmıştır. Aynı yıl içerisinde Nijerya'da 1980'den beri kapalı olan Ankara'daki büyükelçiliğini tekrardan açmıştır.²⁶³ İki ülke arasındaki büyükelçiliklerin tekrardan faaliyete geçmesinde D-8 Örgütü'nün payı çok büyüktür. Türkiye'nin Nijerya'yı 1960'ta tanimasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler yok denecek kadar azdır. D-8 Örgütü'nün zirve ve konsey toplantılarında iki ülkenin temsilcileri bir araya gelerek ilişkileri canlandırmışlardır.

Temmuz 2010'da D-8 Örgütü'nün 7. Liderler Zirvesi Nijerya'nın başkenti Abuja'da yapılmıştır. Türkiye'yi bu zirvede dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül temsil etmiştir. Bu seyahat Türkiye'den Nijerya'ya Cumhurbaşkanlığı seviyesinde yapılan ilk gezi olması açısından da tarihi bir öneme sahiptir. Cumhurbaşkanı Gül zirve esnasında yaptığı konuşmada yaşanan 2008 ekonomik krizi sonrası D-8 ülkelerinin birbirlerinin önemini daha iyi anladığını, D-8 Örgütü'nün de çok önemli bir platform olduğunu belirtmiştir. Zirve esnasında Türkiye ve Nijerya liderleri bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ikili görüşme sonrası yaptığı açıklamada iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğinin artırılması konusunun ana gündem maddeleri olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴ Şubat 2011'de Nijerya Devlet Başkanı Goodluck Ebele Jonathan Türkiye'ye bir iade-i ziyaret gerçekleştirmiştir. Görüşme sonrası açıklama yapan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül iki ülke arasındaki ilişkilerin ikili ziyaretler kadar D-8 Örgütü'nün çatısı altında yarattığı verimli işbirliği ortamı sayesinde de geliştiğini belirtmiştir.²⁶⁵ Ayrıca bu ziyaret sırasında iki ülke arasında ticari, askeri, eğitim ve turizm alanlarında işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır.²⁶⁶

Nijerya, İstanbul'da ki D-8 sekreteryasına ilk daimi temsilci gönderen ülke olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Mart 2016'da Nijerya'ya resmi bir ziyarette bulunmuştur. Ziyaret esnasında gerçekleştirilen ikili görüşmenin ardından açıklama yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan Nijerya'nın yaşadığı terör sorununda her türlü desteğin

²⁶³Gülabi, s.190.

²⁶⁴ Mehmet Özkan, "Türkiye'nin Afrika Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.514.

²⁶⁵ Mehmet Özkan, "Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika Politikası 2011", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Seta Yayınları, Ankara, 2012, s.660.

²⁶⁶ İsmail Ermağan, "Afrika'nın En Büyük Ekonomisi ve Nüfusu Nijerya'nın Başlıca Problem ve Potansiyelleri", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Afrika 2, Nobel Yayınları, Ankara, 2015, s.113.

verileceğini ifade etmiştir. Nijerya ile Türkiye arasında savunma ve ekonomi alanında iki antlaşma imzalandığını kamuoyuna duyurmuşlardır.²⁶⁷

Ekim 2017’de Nijerya Devlet Başkanı Muhammed Buhari D-8 Örgütü’nün 9. Liderler Zirvesine katılmak üzere Türkiye’ye gelmiştir. Zirve öncesinde Cumhurbaşkanı Erdoğan ile baş başa bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Görüşme sonrası açıklama yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan hem iki ülke arasındaki ilişkileri hem de D-8 Örgütü’nü daha da güçlendirmek için fikir alışverişi yaptıklarını belirtmiştir.²⁶⁸ Türkiye- Nijerya ilişkileri açısından D-8 Örgütü kilit bir öneme sahiptir. İki ülke arasındaki ilk düzey ziyaretler hep D-8 Örgütü toplantısı vesilesiyle gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan D-8 Örgütü ‘nün, Türkiye’nin Nijerya politikasının şekillenmesinde önemli bir payı vardır.

²⁶⁷Abdurrahim Sıradağ, "Türkiye’nin Afrika Politikası 2016", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mustafa Caner, Türk Dış Politikası Yıllığı 2016, Seta Yayınları, İstanbul, 2017, s.455.

²⁶⁸<http://www.gazetevatan.com/erdogan-buhari-ile-ortak-basin-toplantisi-duzenliyor-1111765-gundem/>, (Erişim Tarihi 18.06.2020)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN D-8 ÖRGÜTÜNÜN ASYA'DA BULUNAN ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİ

4.1. Türkiye- İran İlişkileri

Türkiye ve İran, eski ve köklü toplumlarının oluşturduğu devletler olarak yüzyıllarca hem komşu hem de iki rakip olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Bu iki devletin rekabetini Osmanlı ve Safevi dönemine kadar götürmek mümkündür. Bu iki devlet 16. Yüzyıldan itibaren hep rekabet içerisinde olmuşlar ve bazı zamanlarda da birbirleri ile savaşmışlardır.²⁶⁹ 18. Yüzyılın ilk yarısında dağılan Safevi Devletinin yerine belirli bir süre yaşanan kargaşanın ardından kurulan Kaçar devleti, Safevi devletinin devamı olarak nitelendirilebilir.²⁷⁰ Safevi döneminde olduğu gibi Kaçarlar döneminde de Osmanlı ile rekabet durumu devam etmiştir. Bu rekabet durumunun dışında iki devletin liderliğini yaptığı Sünni İslam(Osmanlı) ve Şii İslamı(İran) yönelimleri de iki devletin arasında bir işbirliği imkanın önüne geçmektedir.²⁷¹

Birinci Dünya Savaşının ardından iki ülkede de yönetim değişiklikleri yaşanmıştır. İran'da asker kökenli Rıza Han 1925'te Kaçar Hanedanlığına son vererek Pehlevi Hanedanlığı kurmuştur. Türkiye'de asker kökenli Mustafa Kemal Paşa önderliğinde 1919'dan itibaren işgalci güçlere karşı başlattığı bağımsızlık savaşını 1922'de kazanmış, aynı tarihlerde de Osmanlı hanedanlığının saltanatına son vermiştir. 29 Ekim 1923'te de ilan ettiği Cumhuriyet ile Türkiye Cumhuriyeti ismini almıştır. Yeni kurulan bu devletlerin ilk yıllarında aralarında geçmişten gelen bir güvensizlik durumu söz konusudur. 1639 Kasr-ı Şirin antlaşması ile sınırları çizilen iki ülke bölgedeki aşiretlerin yarattığı belirli güvenlik sorunları nedeniyle sınır açısından belirli anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Fakat bu anlaşmazlığı 1932 yılında imzaladıkları antlaşma ile çözmüşlerdir. Bu dönemde Türk- İran tarihinde benzeri görülmemiş yakınlaşmalar yaşanmaktadır. İran lideri Rıza Şah'ın, Türkiye Cumhuriyeti kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı yenilik hareketlerine olan hayranlığı iki ülke arasında tarihte görülmemiş bir yakınlaşmanın yaşanmasına vesile olmuştur. İki ülke arasında

²⁶⁹ Ömer Göksal İşyar, Türk Dış Politikası Sorunlar ve Süreçler, Dora Yayınları, Bursa, 2017, s.447.

²⁷⁰ İsmail Safa Üstün, "İran", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul, 2000, s.401.

²⁷¹ Atay Akdevelioğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.205.

bu dönemde çok sıkı ve yakın ilişkiler mevcuttur.²⁷² Bu yakın ilişkilerin en canlı tezahürünü de 1937 yılında Türkiye, İran, Irak, Afganistan'ın bir araya gelerek imzaladıkları Sadabad Paktı olarak gösterebiliriz. Bu paktta ülkeler birbirleri ile dostane ilişkiler içerisinde olacaklarını ve birbirlerine karşı asla konvansiyonel bir tehditte bulunmayacaklarını taahhüt etmektedirler.²⁷³ Yüzyıllar boyunca birbirlerini rakip olarak gören bu iki devletin yaklaşık 15 yıl gibi kısa bir süre içerisinde birbirlerini en sıkı iki müttefik görmelerinin en önemli nedeni liderler arasında gelişen ikili ilişkilerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938'de ki vefatı ve sonrasında ki 3 yıl boyunca da ilişkiler bu dostluk havasının yarattığı atmosferde devam etmiştir.

1941'de İran'ın bir bölümünün İngiltere diğer bölümünün de SSCB tarafından işgalinin ardından Rıza Şah zorunlu olarak ülkeden ayrılmış işgalci devletlerin isteği üzerine yerini oğluna bırakmıştır.²⁷⁴ İkinci Dünya savaşının bitimine kadar Türkiye- İran ilişkileri diyalogsuz bir şekilde devam etmiştir. 1948 yılından itibaren iki ülkede SSCB tarafından yaşadıkları tehdit durumundan dolayı tekrardan yakınlaşmaya başlamışlardır. Bu yakınlaşma hali 1951'e kadar devam etti.²⁷⁵ Bu dönemde İran'da iktidara Musaddık'ın gelmesiyle birlikte iki ülke arasında soğuk rüzgarlar esmeye başlamıştır. Musaddık'ın 1953'te darbe ile iktidarına son verilmesine kadar ilişkiler en düşük düzeyde seyretmiştir.²⁷⁶ Musaddık'ın devrilmesinin ardından Muhammed Rıza Şah tekrardan iktidarını geri kazanmıştır.

1955'te dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın İran ziyareti ardından Muhammed Rıza Şah'ın iade-i ziyareti iki ülke arasında buzdolabına konulan ilişkileri tekrardan ısınmasını sağlamıştır. Bu dönemde ABD ile SSCB arasında yaşanan soğuk savaş durumu bu iki ülkenin yer aldığı Ortadoğu coğrafyasını da etkisi altına almıştır. İki ülkede SSCB tarafından tehdit algılanmaktadır. Bu tehdide karşı ABD'nin teşviki ile İran ve Türkiye'nin de içinde yer aldığı Bağdat Paktı oluşturulmuştur. Bu dönemde Türkiye ve İran ilişkileri de

²⁷² Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.359

²⁷³ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, s.365.

²⁷⁴ Ervand Abrahamian, Modern İran tarihi, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.129.

²⁷⁵ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, s.649.

²⁷⁶ İşyar, s.458.

dünyada yaşanan Soğuk Savaşın etkisi ve ABD'nin yönlendirmesi çerçevesinde gelişmiştir.²⁷⁷ 1958 yılında Irak'ta yaşanan yönetim değişikliğinin ardından Irak Pakttan ayrıldığını ilan etmiştir. Bunun üzerine 1959 yılında Bağdat Paktı Örgütü ismini ve merkezini değiştirerek CENTO ismini almıştır. Örgütün yeni merkezi Ankara olmuştur. CENTO'da ki askeri işbirliğini kültürel ve ekonomik alanlarda da geliştirmek amacıyla CENTO üyesi Türkiye, İran, Pakistan arasında 1964 yılında RCD teşkilatı kurulmuştur. İki ülke ilişkileri İran İslam devrimi gerçekleşene kadar, ABD'nin gölgesi altında kurulan örgütler etrafında gelişmiştir.²⁷⁸

İran'da 1978 yılına gelindiğinde ülkede Muhammed Rıza Şah'ın yönetimine karşı büyük bir isyan dalgası başlamıştır. Toplumun ideolojik olarak çok farklı yerlerinde duran kitleler bu süreçte Şah'ın kötü yönetiminden ötürü başlattıkları isyan dalgasıyla Şah'ın yönetimden feragat etmesini istemekteydiler. Şah'ın iktidardan indirilmesi ortak paydasında buluşan bu kitlelerin yaptıkları büyük gösteriler sonrasında Muhammed Rıza Şah 15 Ocak 1979'da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Şah ülkeyi terk etmeden önce ılımlı bir siyasi kişilik olan Şahbur Bahtiyar'ı başbakan olarak tayin etmiştir. Fakat yapılan bu tayin durumu da kitlelerin protestolarını dindirmeye yetmemiştir. Bunun üzerine toplumun çoğunluğu tarafından saygı duyulan dini lider Humeyni 1 Şubat 1979'da sürgünde olduğu Fransa'dan ülkesi İran'a geri dönüş yapmıştır. Humeyni'nin gelişinden kısa bir süre sonra gösteriler durma noktasına gelmiştir. Humeyni'nin ülkeye dönmesinden sonra birçok kesim tarafından ülkenin lideri olarak görülmeye başlanmıştır.²⁷⁹ Humeyni'de aldığı bu destekle birlikte ilk önce Başbakan Bahtiyar'ın istifa etmesini sağlamış, onun yerine Özgürlük Hareketi lideri Mehdi Bezirgan'ın getirilmesini sağlamıştır. Bu süreçle birlikte İran İslam Devrimine giden sürecin yapı taşları oluşturulmaya başlanmıştır. Mart 1979'da yapılan referandumla birlikte ülkenin İslam anayasasıyla yönetilen bir Cumhuriyet olması kararı verilmiştir. Humeyni bu süreçle birlikte kendisine muhalif olan bütün grupların tasfiye olmasını sağlamış ve İslam devriminin önündeki tüm engelleri kaldırmıştır.²⁸⁰

²⁷⁷ Gökhan Çetinsaya, "Türk- İran İlişkileri", Faruk Sönmezoğlu(der.), Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s.215.

²⁷⁸ Çetinsaya, s.221.

²⁷⁹ Davut Hut, "İran", Zekeriya Kurşun(ed.), Modern Ortadoğu Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.191.

²⁸⁰ Suveyda Karakaya, "İran", Hasan Öztürk(ed.), Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2016, s.193.

İran'da Şah'a olan kızgınlık kadar ABD'ye karşıda toplumun büyük bir kesimi tarafından öfke durumu söz konusudur. Bu atmosfer içerisinde Tahran'da ki ABD Büyükelçiliğinin yeni yönetimin sempatizanları tarafından basılması ve rehineler alınması başta Türkiye olmak üzere birçok ülke tarafından kötü karşılanmıştır. Türkiye yeni yönetimi çok kısa bir sürede tanınmasına rağmen, ABD Büyükelçiliği baskınını sert bir dille eleştirmiştir. Bu eleştiri neticesinde devrimin lideri Humeyni'de cevap vermiş ve Türkiye'yi ABD'nin desteğiyle ayakta kalabilen bir ülke manasına gelen bir cümle ile eleştirmiştir. ABD bu yaşanan işgal girişimi neticesinde İran'a ambargo uygulamayı hatta gerekirse konvansiyonel güç kullanarak rehineleri kurtaracağını belirtmiştir. Türkiye ise bu süreçte İran'la her ne kadar ilişkiler kötü bir duruma evrilmiş olsa da ambargoya katılmayacağını, İran'a yapılacak herhangi bir müdahalede de üslerini kullandırmayacağını açık bir şekilde ifade etmiştir.²⁸¹

İran İslam devrimiyle birlikte CENTO'dan ayrıldığını da bildirmiştir. CENTO'yu ABD çıkarlarının savunucusu bir örgüt olarak görmesinden dolayı bu örgütten ayrıldıklarını ifade etmişlerdir. Fakat RCD Örgütüne olan bağlılıklarını ve yükümlüklerini yerine getireceklerini taahhüt etmişlerdir.²⁸² İran, Türkiye ilişkilerinde yaşanan bu gergin hava Eylül 1980'de başlayan İran- Irak savaşı ile birlikte yumuşamaya doğru evrilmiştir. Türkiye bu savaşta tarafsız kalacağını ilan etmiştir. Savaşa taraf olmayan Türkiye iki ülke ile de ticaretini devam ettirmiştir.²⁸³ Savaş boyunca Türkiye, İran'a temel yiyecek malları karşılığı petrol antlaşması yaparak ticareti geliştirmiştir. Bu yaşanan ticaret artışı işlevsiz hale gelen RCD Örgütünün de tekrar hatırlanmasına vesile olmuştur. Türkiye- İran- Pakistan Ocak 1985'te RCD Örgütünün adında ve işleyişinde bazı değişiklikler yaparak bu yapıyı ECO'ya(Ekonomik İşbirliği Örgütü) dönüştürdüklerini ilan ettiler.²⁸⁴

1980'ler boyunca Türkiye- İran ilişkileri savaş dolayısıyla her ne kadar az sorunlu gibi gözükse de savaşın bitmesiyle birlikte buzdolabına kaldırılan sorunlar tekrardan günışığına çıkmıştır. Özellikle 1984 yılında başlayan PKK terör örgütünün Türkiye'ye karşı saldırıları İran tarafından hep göz ardı edilmiştir. Kasım 1984'te imzalanan Türkiye- İran güvenlik antlaşması kağıt üzerinde kalan bir antlaşma olmuştur. Özellikle İran PKK'nın kendi ülkesinde barınmasına göz yummuştur. Türkiye'de buna karşılık İran İslam devrimine

²⁸¹Çetinsaya, s.223.

²⁸²Ibid.

²⁸³İşyar, s.463.

²⁸⁴ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.155.

muhalifliği ile bilinen Halkın Mücahitleri Örgütünün Türkiye’de barınmasına göz yummuştur. Ayrıca bu dönemde Türkiye’de 1980 askeri darbesinin yarattığı hava neticesinde laiklik durumu en önemsenen kavramlardan bir tanesi olmuştur. İran’a da bu dönemde özellikle Türk kamuoyu tarafından İslam devriminin fikirlerinin ihracında bulunmaya çalıştığı gibi suçlamalarda bulunulmuştur.²⁸⁵

Türkiye, İran- Irak savaşının sonlarına doğru arabuluculuk yapma teklifinde bulunmuştur fakat taraflar bir süre sonra kendi aralarında anlaşarak Ağustos 1988’de savaşa son vermişlerdir. Özellikle savaşın son dönemlerinden başlayarak Türkiye, İran ilişkileri bölgesel anlamda bir rekabetin içerisine çok yoğun olarak girdikleri süreci başlatmıştır. Savaşın bitmesiyle beraber iki ülke arasında yaşanan güvensizlik hali hem ikili ilişkilere hem de bölgeye bakışlarında değişikliğe gitmelerine sebep olmuştur. Savaşın bitmesini takiben bir yıl içerisinde yaşanan münferit olaylar bu durumun en net kanıtı olarak görülmektedir. İran tarafından Atatürk’ün ölüm yıldönümünde Ankara’da ki elçiliğin bayraklarının yarıya indirilmemesi, Atatürk’e karşı İranlı yöneticiler tarafından söylenen sözler, Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in Humeyni hakkında sözleri gibi sembolikte olsa yaşanan olaylar iki ülke arasında iplerin gerilmesine ve bölgesel rekabetin kızışmasına giden yolda birer parça olmuştur.²⁸⁶

1989 yılında Humeyni’nin ani ölümünün ardından iki ülke ilişkilerinde bir yumuşama dönemi başlamıştır. İran’ın yeni Cumhurbaşkanı olan Rafsancani, Türkiye ile daha sıkı ilişkiler kurmak istemektedir. Türkiye’de bu yaşanan yumuşamadan memnundur. Türkiye açısından bunun ilk adımını da 1990 yılında dönemin Başbakanı Yıldırım Akbulut’un İran’ı ziyareti çerçevesinde görebiliriz. Bu yumuşama halinin devamlılığını Irak’ın, Kuveyt’i işgal etmesinin ardından ABD başta olmak üzere BM’ye üye devletlerden oluşan koalisyon güçlerinin Irak’ı Kuveyt’ten çıkarmak için başlattıkları Körfez Savaşı sağlamıştır. İki ülkede Irak’ın bu saldırgan tavrını kınamışlardır ve bu olayda diyalog içinde ortak hareket etmişlerdir.²⁸⁷

Körfez savaşının bitmesiyle birlikte yaşanan bu yumuşama ortamı çok ciddi sorunların yaşandığı ve iki ülkenin birbirlerine olan güvensizlik durumunun en üst boyuta evrildiği dönemin başlangıcı olmuştur. İran, Irak’ta ABD’nin denetiminin artmasından çok mutsuz

²⁸⁵ Faruk Sönmezoglu, 2. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s.444.

²⁸⁶ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, s.157.

²⁸⁷ Çetinsaya, s.229.

olmuştur. Bunun üzerine bölgede kendine yakın bulunan Kürt grupları desteklemeye başlamıştır. Türkiye’de bu durumdan rahatsız olmuş ve İran’a olan güvensizlik halinin artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde ilk ülke arasında tek sorun Kuzey Irak problemi değildir. İran’ın PKK terör örgütüne olan desteğinin artması, Orta Asya ve Kafkaslarda iki ülkenin girdikleri nüfuz rekabeti bu dönemde ilişkilerin dibe vurmasına sebep olmuştur. İki ülkede SSCB’nin dağılmasıyla birlikte bölgede bağımsız olan devletler üzerinde kendi ideolojik düşünceleri çerçevesinde nüfuz alanı oluşturmak için çabalamışlardır. Özellikle 1992 yılında Azerbaycan’da pantürkçü düşünceleriyle tanınan Ebulfeyz Elçibey’in iktidara gelmesi Türkiye, İran arasında ki rekabetin artmasına sebep olmuştur. Elçibey’in Türkiye yanlısı politikaları ve İran’a karşı sert söylemleri Türkiye tarafından destek görmüş bu durumda İran’ı çok rahatsız etmiştir. Haziran 1993’te bir darbeye görevinden uzaklaştırılan Elçibey’in iktidardan düşmesi bu konuda ki ihtilafın bitmesine vesile olmuştur.²⁸⁸

İki ülke arasında bu dönemde İran’da ki PKK varlığına göz yumulmaması için Türkiye- İran Güvenlik ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Fakat ilk başta birkaç PKK militanın Türkiye’ye teslim edilmesi gibi olaylar dışında İran eski politikasını uygulamaya devam etmiştir.²⁸⁹ Ayrıca bu dönemde Türkiye’de yaşanan aydın cinayetlerinin bazılarının İran gizli servisinin bilgisi dahilinde gerçekleştirildiği gibi iddialar iki ülkenin birbirlerinden uzaklaşmasını sağlamıştır. 1990’ların ilk yarısı boyunca yaşanan tüm bu gelişmeler iki ülke arasında bölgesel rekabetin artmasına, güven ortamının yok olmasına ve ideolojik kavgaların iyice gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur.

İki ülke arasında ki ilişkilerin düzelmeyecek bir boyuta geldiği fikrinin hakim olduğu bu dönemde Türkiye’de Necmettin Erbakan’ın Doğru Yol Partisi ile koalisyon ortaklığı yaparak iktidara gelmesi bu havayı tam tersine döndürmüştür. Necmettin Erbakan İslamcı düşüncüyü önceleyen bir siyasetçi olarak tanınmaktadır. İktidara gelmesiyle birlikte ilk yurtdışı ziyaretini İran’a yaparak bunu somut olarak çok net göstermiştir.²⁹⁰ Erbakan Ağustos 1996’da gerçekleştirdiği bu ziyaret sebebiyle özellikle iç kamuoyunda ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Erbakan bu ziyaretinde İranlı yöneticiler ile çok samimi görüntüler vermiştir.²⁹¹ Bu gezi esnasında İran ile Türkiye için stratejik önemi olan doğalgaz alımı ile ilgili büyük bir

²⁸⁸ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, s.583.

²⁸⁹ Sönmezoğlu, s.574.

²⁹⁰ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, s.580.

²⁹¹ Seçil Özyanık, Refah-Yol Hükümetinin Dış Politikası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.31.

sözleşmede imzalanmıştır.²⁹² Ayrıca bu dönemde Başbakan Necmettin Erbakan'ın, Türkiye'nin İran büyükelçisi ile gizli bir şekilde muhtelif görüşmelerde bulunduğu iddiaları kamuoyuna yansımıştır.²⁹³

Erbakan'ın Ağustos 1996'da ki İran gezisinin hemen ardından, Eylül 1996'da dönemin İran Dışişleri Bakanı Velayeti Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuştur. Bu görüşmeler kurulacak olan bir örgütün habercisi niteliğindedir. Ekim 1996'da "Kalkınmada İşbirliği" konferansı ile ilk adımı atıldı bu örgütün, üye olacak ülkelerin kendilerinin belirlediği komisyon azaları çalışmalarına başlamıştır. 20 Aralık 1996 tarihinde İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'de Türkiye'ye bir iade-i ziyarette bulunmuştur. Rafsancani bu ziyaretinde özellikle iki ülke arasındaki ideolojik çatışmanın olmadığını her ülkenin kendine özgü bir yapısı olduğunu ve saygı duyulması gerektiğini belirtmiştir. Türkiye'nin İslam ülkelerine yüzünü dönmesinden dolayı duyduğu mutluluğu da ifade etmiştir.²⁹⁴ 4 Ocak 1997 tarihinde İstanbul'da İran Dışişleri Bakanının da katıldığı bir toplantı ile D-8'in ilk konsey toplantısı gerçekleşmiştir ve bu konseyde örgütün organları, yapısı belirlenmiştir. 15 Haziran 1997 tarihinde İstanbul'da ki ilk zirvenin sonunda yayınlanan deklarasyonla ülkelerin artık çok daha sıkı bir işbirliğine gideceği taahhüt edilmiştir. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'de Çırağan Sarayındaki zirveye katılmış ve açılışında bir konuşma gerçekleştirmiştir. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani yaptığı konuşmada, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Necmettin Erbakan'ın başlattığı bu girişimin tüm üye ülkeler tarafından memnuniyetle karşılandığını ve tam desteğini kazandığını ifade etmiştir. D-8'in çok önemli bir potansiyele sahip olduğunu belirten Rafsancani, D-8 ile birlikte artık üye ülkeler arası bürokratik prosedürlerin azalması gerektiğini bu sayede ticaretin daha rahat yapılabileceğini belirtmiştir. D-8 çatısı altında uluslararası ekonomik gelişmeler de ortak stratejiler geliştirilmesinin üye ülkelerin faydasına olacağını söylemiştir.²⁹⁵

İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin toplantıya katılması sadece D-8 Örgütü açısından değil Türkiye- İran ilişkileri açısından da önemli bir yere sahiptir. 31 Ocak 1997'de İran'ın Türkiye Büyükelçisi Bagheri'nin Ankara'da yaptığı bir konuşmada Türkiye'nin laik sistemini

²⁹² Philip Robins, Suits and Uniforms Turkish Foreign Policy Since the Cold War, Hurst&Company, London, 2003, s.156.

²⁹³ Gencer Özcan, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", Gencer Özcan(ed.), Onbir Aylık Saltanat Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s.183.

²⁹⁴ Özyanık, s.35.

²⁹⁵ Alan, s.204-205.

eleştirmesi iki ülke arasında ciddi bir gerilime sebep olmuştur. Bu durumdan dolayı iki ülke arasında ki ilişkiler Şubat 1997’de maslahatgüzar seviyesine düşürülmüştür.²⁹⁶ Böyle bir atmosferde Rafsancani’nin Türkiye’nin hem ev sahipliğini hem de öncülüğünü yaptığı organizasyona katılması iki ülke arasında ki soğuk ilişkilerin de düzelmesinin önünü açmıştır. Bu ziyaretten kısa bir süre sonra iki ülke ilişkileri tekrardan büyükelçilik seviyesine çıkarılmış ve iki ülke arasında ki kriz de son bulmuştur. D-8 Örgütünün sağladığı diyalog ortamından dolayı Türkiye- İran ilişkilerine yaptığı ilk katkı olarak ifade edebiliriz.

Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in 2002 yılında İran’a gitmesi iki ülke arasında ki ilişkiler için önemli bir ziyaret olmuştur. Çünkü Ahmet Necdet Sezer’in ideolojik olarak İran yönetimine mesafeli bir lider olduğu bu açıdan iki ülke arasında ki ilişkilerin daha düşük temsil düzeyinde olacağı iddiaları vardı. Fakat ziyaret sırasında Ahmet Necdet Sezer’in İran Cumhurbaşkanı ile samimiyeti bu iddiaların söylenti olduğunu göstermiştir.²⁹⁷

ABD’nin 2003 yılındaki Irak işgali öncesinde Türk topraklarının Irak’a karşı ABD ve İngiltere tarafından kullanıma açılmasını öngören 1 Mart Tezkeresinin reddedilmesi İran tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Irak’ın işgali sürecinde Kuzey Irak’taki Kürt grupların güçlenip bağımsız bir yapı oluşturma çabaları iki ülke tarafından da endişeyle karşılanmıştır. Bu amaçla iki ülke arasında bölgedeki Kürt oluşumlara karşı bir işbirliği başlamıştır.²⁹⁸ 2004 yılında İran, PKK’yı terör örgütü olarak ilan ettiğini duyurmuştur.²⁹⁹

Şubat 2004’te ki D-8 Liderler Zirvesi İran’ın ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. İran Cumhurbaşkanı Hatemi zirve için Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’i toplantıya bizzat davet etmiştir. Ahmet Necdet Sezer de toplantıya katılmıştır. Toplantı öncesi gazetecilere demeç veren Cumhurbaşkanı Sezer D-8 Örgütü’nün Türk dış politikasının çok boyutluluğunu gösteren en önemli organizasyonlardan biri olduğunu ifade

²⁹⁶Bahar Bakır, "Necmettin Erbakan", ed. Ali Faik Demir, Türk Dış Politikasında Liderler, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.419.

²⁹⁷ Ahmet Korkmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye- İran İlişkileri", SoyalpTamçelik(ed.), İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye- İran İlişkileri, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.315.

²⁹⁸S. Gülden Ayman, "Türkiye- İran İlişkilerinde Kimlik, Güvenlik, İşbirliği ve Rekabet", Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacioğlu, Özlem Terzi (der.), 21.Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2012, s.567.

²⁹⁹Faruk Sönmezoğlu, Son Onyıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015, Der Yayınları, İstanbul, 2016, s.589.

etmiştir.³⁰⁰ Cumhurbaşkanı Sezer, D-8 Zirvesi esnasında yaptığı konuşmada D-8'in ülkeler arası ilişkilerin gelişmesi açısından bazı faydalar sağladığını fakat D-8'in amaçlarını gerçekleştirme yolunda henüz yeterli ölçüde ilerleme kaydedemediğini ifade etmiştir. Türkiye'nin D-8 bünyesinde gerçekleştirdiği en önemli projelerden biri olan tarımsal ilaçlama uçağının geliştirilmesinin son aşamaya geldiğini, seri üretime geçmek için üye ülkelerin desteğini beklediğini söylemiştir.³⁰¹ Cumhurbaşkanı Sezer D-8 zirvesi esnasında İran Cumhurbaşkanı Hatemi ile baş başa bir görüşme gerçekleştirilmiş, iki ülke arasında ki gelişmeler konuşulmuştur.³⁰²

D-8 bünyesinde gerçekleştirilen Türkiye'nin üreticiliğini üstlendiği tarımsal ilaçlama uçağı projesinin en baştan itibaren İran en büyük destekçisi olmuş ve 100 adet uçak satın alacağını Türk yetkililere bildirmiştir. Fakat uçağın prototipi üretilip seri üretime geçeceği aşamada İran kendi uçağını yapacağım diyerek alımdan vazgeçmiştir. Seri üretime geçemeyen bu uçak projesi Türkiye'ye 8 milyon dolar kaybettirmiştir.³⁰³

2006 yılında Bali'de ki D-8 Liderler Zirvesi sırasında İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ikili bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. İki ülke de Bali Zirvesinde çalışmalarına başlanılması kararı verilen tercihli ticaret anlaşması ve gümrük işbirliği anlaşmasını desteklemişlerdir. Ayrıca Zirve de icra direktörlüğü makamının genel sekreterliğe dönüştürülmesi ve bunun da kalıcı olarak merkezinin İstanbul olmasına karar verilmiştir. İran'da bu konuda Türkiye'yi desteklediğini bildirmiştir. Direktörlük makamına da İranlı bir uzmanının atanmasını Türkiye olumlu bularak destek vermiştir.³⁰⁴

2010 yılında Nijerya'nın başkenti Abuja da gerçekleşen D-8 Liderler Zirvesine hem Türkiye hem İran en üst düzeyde katılım sağlamışlardır. Zirve esnasında Cumhurbaşkanı Abdullah

³⁰⁰<https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6142/irana-hareketlerinden-once-esenboga-havaalaninda-yaptiklari-basin-aciklamasi>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

³⁰¹<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/sezer-tahranda-konustu-d-8-etkin-olmali-203493>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

³⁰²<https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6144/gelisen-sekiz-ulke-d-8-dorduncu-dorugundan-donuslerinde-esenboga-havaalaninda-yaptiklari-basin-aciklamasi>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

³⁰³<https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/iran-dan-turkiye-ye-islam-ucagi-kazigi-4414190>, (Erişim Tarihi:20.11.2020)

³⁰⁴<https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/mayis/14/e01.html>, (Erişim Tarihi: 21.11.2020)

Gül ile İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad arasında başbaşa bir görüşme gerçekleştirilmiştir. İki ülke de D-8 bünyesinde karşılıklı olarak iş insanlarına vizelerin kaldırılması kararına onay verdiklerini bildirmişlerdir.³⁰⁵

2011 yılında Arap Baharı olarak adlandırılan sürecin başlamasıyla birlikte çok samimi olan Türkiye- İran ilişkileri bozulmaya başlamıştır.³⁰⁶ Özellikle Suriye’de başlayan olaylarla birlikte ilk başta iki tarafta benzer bir pozisyonda olup Suriye Devlet Başkanı Esad’ı reformlar yapması konusunda uyarılmışlardır. Fakat başta ABD olmak üzere Batılı güçlerin Türkiye’ye baskıları neticesinde Türkiye batılı güçlerle birlikte hareket etmeye başlamıştır. Buna rağmen iki ülke diyalog kanallarının hep açık tutmuştur. 2012’de İslamabad’ta gerçekleşen D-8 Zirvesi esnasında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Tayyip Erdoğan ile İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad bir araya gelmişlerdir. Suriye politikaları ile ilgili fikir alışverişleri yapmışlardır.³⁰⁷

Ekim 2017’de İstanbul da gerçekleşen D-8 Örgütü 9. Liderler Zirvesinde İran’ı Cumhurbaşkanı yardımcısı İshak Cihangiri temsil etmiştir. Zirve öncesi Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, İshak Cihangiri’yi kabul etmiş ve bölgesel konularda fikir alışverişi yapmışlardır. İran’ın organizasyona temsil düzeyi olarak daha düşük profilli birini göndermesi D-8 Örgütünün Türkiye- İran ilişkilerin de ki etkisi konusunda soru işaretleri oluşmasını sağlamıştır. Zirve esnasında İran’da bir D-8 Üniversitesi kurulması kararına varılmıştır. Türkiye’den üniversitenin mütevelli heyetine bir üye göndermesi ve akademik olarak destek vermesi beklenmiştir. Bu durum da zaman içinde Türkiye’nin İran’da bir yumuşak güç oluşturmaya olanak verebilir. 2020-2021 öğretim yılında ilk öğrencilerini alacak olan üniversite ileride Türkiye- İran ilişkilerinin gelişmesine de katkı sağlayabilir.³⁰⁸

Türkiye ve İran arasında D-8 Örgütü’nün kuruluş amacı olan ekonomi ve ticaretle ilgili gelişim beklenildiği gibi olmamıştır. D-8 Örgütü’nün kurulduğu yıl olan 1997’de iki ülke arasında ki ticaret hacmi 953 milyon dolar iken 2019 yılında bu rakam 5.363 milyona yükselmiştir.

³⁰⁵http://www.zeynebiye.com/nijerya-da-d-8-zirvesi_h75192.html, (Erişim Tarihi 21.11.2020)

³⁰⁶ Hakkı Uygur, "Arap Baharı Sonrası Bölgesel Gelişmeler Işığında Türkiye- İran İlişkileri", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mustafa Caner, Türk Dış Politikası Yıllığı 2017, SETA Yayınları, İstanbul, 2018, s.90.

³⁰⁷ Kemal İnat, "Türkiye’nin İran Politikası 2012", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ufuk Ulutaş, Türk Dış Politikası Yıllığı 2012, SETA Yayınları, Ankara, 2013, s.197.

³⁰⁸<https://tr.irma.ir/news/83600587/Uluslararası-D-8-Üniversitesi-bu-sene-öğrenci-alımına-başlayacaktır>, (Erişim Tarihi 21.11.2020)

Fakat bu yükseliş durumu Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde ki İran'ın yerine baktığımızda ne kadar yanıltıcı olduğunu göstermektedir. D-8'in kurulduğu yıl olan 1997'de İran'ın Türkiye'nin ihracatın da ki oranı %3.6 iken bu durum 2019 yılında %1.3'e kadar gerilemiştir. D-8 bünyesinde 2006'da kararı verilen 2016 yılında yürürlüğe giren ve D-8'in günümüze kadar ki en başarılı projesi olarak lanse edilen Tercihli Ticaret antlaşması da iki ülke arasında ki ticaretin gelişmesine herhangi bir katkı sağlamamıştır. Tercihli Ticaret antlaşması kapsamında muafiyet ve gümrük vergisi düşürülen ürünleri incelediğimizde iki ülke arasında ki ticaret hacmi baz alındığında hem genel yüzde de bu ürünler düşük bir oran da kalmakta de hem de muafiyet uygulanan bu ürünlerin ticareti 2017'den beri düşüş durumundadır.³⁰⁹

4.2. Türkiye- Pakistan İlişkileri

Türkiye ile Pakistan ilişkilerinin D-8'in diğer Asya'daki üyelerine nazaran biraz daha gelişmiş olmasının belirli tarihsel sebepleri mevcuttur. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nı verdiği yıllarda o dönem İngiltere sömürgesinde olan Güney Asya Müslümanlarının Türkiye'ye maddi ve manevi destekleri iki ülke ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu tarihsel olgu Pakistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947 yılında tekrardan hatırlanmıştır. Türkiye Pakistan'ı ilk tanıyan ülkelerden biri olmuştur. Pakistan ile Türkiye arasındaki ilk resmi antlaşma 2 Nisan 1954 tarihinde Karaçi'de imzalanmıştır. Dönemin dünya konjonktürü bu iki ülkeyi birbirleri ile antlaşma yapmaya itmiştir. SSCB'nin yayılmacı politikaları iki ülkenin zorunlu işbirliği yapması gerekliliğini ortaya koymuştur. ABD de Pakistan ve Türkiye'yi antlaşmaya varmaları için teşvik etmiştir. 2 Nisan 1954 tarihli Dostluk ve İşbirliği Antlaşması gereği iki ülke kültürel, ticari ve savunma alanlarında işbirliğine gitmeyi birbirlerine taahhüt etmişlerdir.³¹⁰

Türkiye- Pakistan arasında yapılan antlaşmadan bir sene sonrasında iki ülke Bağdat Paketi oluşumunun kurucu üyeleri olmuşlardır. Bu örgütünde kuruluş amacı Sovyet yayılmasına

³⁰⁹<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-asya/iran/genel-bilgiler>, (Erişim Tarihi 21.11.2020)

³¹⁰ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, “Ortadoğu’yla İlişkiler”, ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.622.

karşı ülkelerin güçlerini birleştirerek bir savunma hattı oluşturmalarıdır.³¹¹ Bu Pakt ile birlikte Türkiye ve Pakistan modern tarihlerinde ilk kez bir örgüt çatısı altında buluşmuşlardır. 1959 yılına gelindiğinde pakta başkentinin ismi verilen Irak'ta yaşanan askeri darbe neticesinde, örgütten ayrıldığını bildirmesi üye sayısında azalma oluşmasına sebep olmuştur. Bu azalma neticesinde örgüt adını CENTO olarak değiştirmiştir. İsim değişikliğine giden örgüt merkezini de Ankara'ya taşımıştır.³¹²

1964 yılına gelindiğinde CENTO üyeleri savunma temelli olan örgütün yeni bir işbirliği platformu içinde ekonomik, kültürel ilişkilerin temel alındığı yeni bir örgütle taçlandırılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu amaçla CENTO üyeleri Türkiye, Pakistan ve İran Kalkınma için Bölgesel İşbirliği(RCD) örgütünü kurmuşlardır. Bu örgütle birlikte üyeler kendi aralarında ikili ticari, ekonomik, kültürel antlaşmalar yapabileceklerdir.³¹³ 1965 ve 1971 yılları arasında Hindistan ve Pakistan iki kez birbirlerine savaş ilan etmişlerdir.³¹⁴ Türkiye bu iki savaşta da söylem olarak Pakistan'ın yanında olduğunu belirten açıklamalar yapmıştır. Pakistan'da 1974 yılında yapılan Kıbrıs Barış Harekatı sırasında Türkiye'yi desteklediğini belirtmiştir.³¹⁵

1979'da İran'da yaşanan devrimden sonra İran RCD'den çıktığını deklare etmiştir. Bu durum üzerine RCD Örgütü atıl bir hale gelmiştir. Pakistan ve Türkiye RCD'yi tekrardan aktif bir örgüt haline getirmek için 1981'den itibaren hem alt düzeydeki bürokratlar hem de liderler bazlı görüşmeler yapmışlardır. 1979 yılında örgütten çıkan İran'ın da tekrardan bu örgüte geri dönmek istemesi görüşmeleri daha da hızlandırmıştır. Üç ülke arasında yapılan görüşmeler neticesinde 1985 yılında RCD Örgütü isim değiştirerek ECO'ya (Ekonomik İşbirliği Örgütü) dönüşmüştür. 1989- 1995 arasında iki ülke liderler bazında dört görüşme gerçekleştirmişlerdir. İki ülkede bu görüşmelerde birbirlerini kardeş ülke olarak gördüklerini,

³¹¹ Hüner Tuncer, Menderes'in Dış Politikası; Batı'nın Güdümündeki Türkiye, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s.100.

³¹² Hasan Kösebalaban, Türk Dış Politikası: İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme, çev. Hüsamettin İnaç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014, s.167.

³¹³ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler; Tarihçe-Organlar- Belgeler- Politikalar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, s.481.

³¹⁴ Ahmet Kavas, "Pakistan", Yeni Türkiye Dergisi, 2017, Yıl 23, Sayı 96, İslam Dünyası Özel Sayısı Cilt 2, s.106.

³¹⁵ İsmail Akbaş, Geçmişten Geleceğe Türkiye- Pakistan İlişkileri, Zeus Kitabevi Yayınları, İzmir, 2013, s.132.

her konuda birbirleri ile işbirliği yaptıklarını ve gelecekte de yapacaklarını bildiren açıklamalar yapmışlardır.

Haziran 1996 yılında Türkiye’de Necmettin Erbakan’ın Başbakan olmasıyla birlikte Asya ülkelerine olan önem artmıştır. Erbakan ilk yurtdışı ziyaretini Ağustos 1996’da İran’ın ardından Pakistan’a gerçekleştirerek bunu çok net bir şekilde göstermiştir. Bu gezi sırasında Erbakan, Pakistan Başbakanı Benazir Butto ile görüşmüştür. Bu görüşme esnasında Erbakan ekonomik olarak görece diğer İslam ülkelerine nazaran gelişmiş olan İslam ülkelerini bir araya getiren bir örgüt kurma düşüncesinde olduğunu dile getirmiştir. Pakistan Başbakanı Butto’da bu oluşumun içinde mutlulukla olacaklarını, Sovyet Rusya’nın dağılmasının ardından kendileri için yaşanan karmaşık durumla ilgili ilk defa içini rahatlatan bir yol haritası duyduğunu ifade etmiştir.³¹⁶

15 Haziran 1997’de D-8’in hem kuruluş hem de ilk Liderler Zirvesi olma özelliğini taşıyan Çırağan Sarayındaki organizasyona Pakistan adına Başbakan Nevaz Şerif katılmıştır. Nevaz Şerif D-8 Liderler Zirvesi sırasında yaptığı konuşmada Türkiye’nin önderliğinde Müslüman ülkeleri bir araya getiren böyle bir vizyonun çok önemli olduğunu dile getirmiştir. Özellikle Müslüman ülkelerin ekonomik yetersizliklerinden ötürü büyük ayrımcılığa ve hak gaspına uğradığını ifade etmiştir. Bu açıdan Müslüman ülkelerin bir an önce savunma ve özellikle ekonomide kendine yeterli bir konuma gelmesi gerekliliğinden bahsetmiştir. D-8’in de bu durumu sağlamak için çok önemli bir platform olduğunu söylemiştir.³¹⁷

Ekim 1999’da Pakistan’da yaşanan askeri darbe sonucunda General Pervez Müşerref ülkenin yeni lideri olmuştur. 1999 yılı içerisinde Keşmir’de yaşanan çatışmalarda terörist gruplara Pakistan’ın destek verdiği iddiası, aynı yıl içerisinde Pakistan’ın yaptığı Nükleer denemeden dolayı ABD başta olmak üzere Batılı devletler tarafından eleştirilmesi ve son olarak da yaşanan darbe Pakistan’ı büyük yalnızlığa itmiştir. Darbenin hemen ardından yurt dışı gezisine çıkan Müşerref’in ilk duraklarından biri Türkiye olmuştur. Müşerref Türkiye’nin olaylara bakışını görmek ve destek istemek için Türkiye’yi ilk ziyaret edilmesi gereken ülkeler listesine koymuştur.³¹⁸ Türk karar alıcıları da D-8’deki ortağı Pakistan’ın her zaman

³¹⁶Bülent Alan, D-8 Yeni Bir Dünya, Yörünge Yayınları, İstanbul, 2001, s.176.

³¹⁷ Alan, s.209.

³¹⁸İjaz Khan, ”Pakistan’ın Dış Politika Stratejisi ve Türkiye İle İlişkileri”, çev. Emre Tarım, ed. Atilla Sandıklı, Elnur Osmanov, Ufuk Tepebaş, Arzu Yörkan, 1. Uluslararası Türk-Asya Kongresi Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Avrasya- Ortadoğu- Uzakdoğu, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006, s.140.

yanında olduklarını belirtmişlerdir. Demokrasiye bir an önce geçilmesi ile ilgili de tavsiyeler de bulunmuşlardır.³¹⁹

Ekim 2001’de dönemin Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer Türkiye’nin Pakistan’a olan desteğini somut bir şekilde göstermek için Pakistan’ı ziyaret etmiştir. 11 Eylül 2001’de ABD’de yaşanan terör saldırısının ardından ABD, Afganistan’a savaş ilan etmiştir. Pakistan’da Afganistan’ın komşusu olmasından dolayı bu durumdan etkilenmiştir. Türkiye’de Pakistan’ın dış politikada yalnız olmadığını ifade etmiş hem de Afganistan’da yaşanan savaştan dolayı Pakistan’ın zarar görmemesi için elinden geleni yapacağını bildirmiştir.³²⁰

Haziran 2003 tarihinde dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Pakistan’a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında Pakistan Başbakan’ı Keşmir konusunda geçmiş hükümetlerin Pakistan’a destek anlamında çok sessiz kaldığını ve bu durumdan ötürü üzüntü duyduklarını belirtmiştir. Bunun üzerine Recep Tayyip Erdoğan’da Keşmir konusunda Pakistan’ı desteklediklerini, ilişkileri daha da derinleştirmek için her yıl iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler yapılmasını kararlaştırmışlardır.³²¹

Ocak 2004 yılında Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref Türkiye’ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında iki ülke terörle mücadele, sağlık, ekonomi konularında antlaşmalar imzalamışlardır.³²²

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Aralık 2007’de ki Pakistan gezisi ikili ilişkilerin geldiği boyutu göstermesi açısından çok önemli bir ziyaret olmuştur. Bu ziyaret esnasında Afganistan ve Pakistan arasındaki gerilimi sonlandırmak için Türkiye’nin arabulucu olması durumu konuşulmuştur. Görüşmelerin neticesinde Pakistan, 2001’den beri özellikle Afganistan üzerinden yaşadığı istikrarsızlığı bitirmek için Türkiye’nin arabuluculuğunda olan bir inisiyatifi kabul etmiştir.³²³

³¹⁹ Akbaş, s.357.

³²⁰ Akbaş, s.366.

³²¹ Akbaş, s.369.

³²² Sercan Doğan, ‘‘Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ziyareti Işığında Türkiye-Pakistan İlişkileri’’, Ortadoğu Analiz Dergisi, 2010, Cilt 2, Sayı 16, s.94.

³²³ Selçuk Çolakoğlu, "Türkiye’nin Doğu Asya Politikası 2011", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.470.

Ekim 2009'da dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Pakistan ziyareti iki ülke tarihindeki en önemli antlaşmalardan birine imza atılmasına vesile olmuştur. İki ülke Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi kurulması kararına varmışlardır. Bu antlaşma neticesinde her yıl en az bir kez ülke liderlerinin bir araya gelmesi kararlaştırılmıştır. İki ülkede başta ticaret olmak üzere mevcut tüm bakanlıkların çok daha fazla irtibat halinde olmaları konusunda mutabakata varmışlardır. Terörle mücadele konusunda Türkiye, Pakistan'a çok daha fazla destek vereceğini bildirmiştir.³²⁴

Kasım 2012'de D-8 Örgütü'nün 8. Liderler Zirvesi Pakistan'da yapılmıştır. Bu zirveye Türkiye Cumhuriyeti adına Başbakan Recep Tayyip Erdoğan katılmıştır. Zirve esnasında Başbakan Erdoğan, Pakistan Cumhurbaşkanı ile baş başa bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşme esnasında iki lider İslam Dünyasında yaşanan son gelişmeleri konuşmuşlardır. İsrail'in Gazze'de yaptığı insanlık dışı müdahaleler ile ilgili ortak politikalar izleyeceklerini belirtmişlerdir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Suriye'de yaşananlarla ilgili de bu durumun tüm İslam aleminin ortak sorunu olduğunu D-8 ülkelerinin ortak bir tutum sergilemesi gerektiğini ifade etmiştir.³²⁵

Eylül 2013'te Pakistan İslam Cumhuriyeti Başbakanı Nevaz Şerif Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında 3.Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi toplantısı yapılmıştır. Ayrıca D-8 Örgütü'nün 2006'daki Bali Zirvesinde karara bağladığı ülkeler arası tercihlili ticaret antlaşması görüşmelerinin 5. tur görüşmeleri yapılmıştır. Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'ın ifadesiyle bu antlaşmanın yürürlüğe girmesi iki ülke arasındaki ticaret hacminin ikiye katlanmasının önünü açacaktır.³²⁶

Şubat 2015'te Pakistan resmi bir ziyaret gerçekleştiren dönemin Başbakanı Ahmet Davutoğlu ekonomi ve ticari alanlarda iki ülke ilişkilerinin beklenen seviyenin altında kaldığını ifade etmiştir. İki ülke arasında görüşmeleri gerçekleştirilen tercihlili ticaret antlaşmasının

³²⁴Selçuk Çolakoglu, Emre Tunç Sakaoğlu, "Turkey- Pakistan Relations: Towards Multi dimensional Regional Integration", Muslim Perspectives, Cilt 1, Sayı 2, 2016, s.5.

³²⁵<https://www.trthaber.com/haber/gundem/basbakandan-d-8-liderlerine-onemli-mesajlar-64322.html/amp>,

(Erişim Tarihi 10.06.2020)

³²⁶ Salih Doğan, "Türkiye'nin Afganistan ve Pakistan Politikası 2013", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balci, Türk Dış Politikası Yıllığı 2013, Seta Yayınları, İstanbul, 2014, s.438.

hızlandırılması ve yürürlüğe sokulmasının öneminden bahsetmiştir.³²⁷ Ekim 2017’de D-8 Liderler Zirvesinin dokuzuncu toplantısı İstanbul’da gerçekleştirilmiştir. Zirveye Pakistan adına Başbakan Şahid Hakan Abbasi katılmıştır. Zirve esnasında Başbakan Abbasi Türk yatırımcıları Pakistan’a davet ettiklerini ve yatırımlarını beklediklerini ifade etmiştir. İki ülke arasındaki serbest ticaret görüşmelerinin devam ettiğini belirtmiştir. Türkiye’nin D-8 Başkanlığı döneminde D-8 Örgütü’nün çok daha aktif bir örgüt olacağı beklentisi içerisinde olduğunu dile getirmiştir.³²⁸

İki ülke arasındaki ticaret hacmi D-8 Örgütünün ilk kurulduğu yıl olan 1997’ de 115 milyon dolar iken bu rakam 2011 yılına gelindiğinde tarihinin en yüksek seviyesine çıkarak 1 milyar dolara yükselmiştir.³²⁹ 2019 yılında ise bu rakam 803 milyon dolara gerilemiştir. Fakat D-8 Örgütü’nün Türkiye- Pakistan arasında ki ekonomik verilere bir katkı yaptığı söylenemez. Çünkü Pakistan 2016’da yürürlüğe giren Tercihli ticaret antlaşmasını onaylamamıştır. Türkiye- Pakistan arasında ki müzakereler hala devam etmektedir. D-8 Örgütünün Türkiye- Pakistan ilişkilerine getirdiği tek olumlu katkı komisyon, konsey ve zirve toplantıları esnasında ülkelerin yöneticilerini daha sık bir araya getirmesidir.

4.3. Türkiye- Bangladeş İlişkileri

Türkiye’nin D-8 Örgütü içerisindeki bir diğer Güney Asya ülkesi Bangladeş ile devlet olarak ilişkiler çok eskiye dayanmasa da halklar nezdindeki ilişkiler eskiye dayanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin atası olan Osmanlı İmparatorluğu devrinde o dönem İngiliz sömürgesi altında olan Bengal halkı ile ilişkiler kurulmuştur. Kurulan bu ilişkiler iki ülke tarafından da ilişkilerin ilk başlangıcı olarak kabul edilir. 2. Abdülhamid devrinde başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Bengalli Müslümanlar Osmanlı’ya yardım etmişlerdir. Türk halkının topraklarından işgalci güçleri atmak için başlattığı Kurtuluş Savaşı esnasında

³²⁷ Fahriye Keskin Karagöl, "Türkiye’nin Orta Asya ve Pakistan Politikası 2015", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Türk Dış Politikası Yıllığı 2015, Seta Yayınları, İstanbul, 2016, s.411.

³²⁸ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pakistan-basbakani-abbasi-bu-zirve-bizim-icin-cok-guzel-bir-firsat/942968>, (Erişim Tarihi 10.06.2020)

³²⁹ Adem Doğan, "Türkiye’nin D-8 Ülkeleriyle Ticaretinin Yapısal Analizi", Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 2015, Cilt 7, Sayı 13, s.181.

Bengalli Müslümanların içinde bulunduğu Güney Asya Müslümanlarından ciddi oranda maddi yardımlar gelmiştir.³³⁰

Ağustos 1947 yılına gelindiğinde Bengal halkının da içerisinde bulunduğu Pakistan Devleti kurulmuştur. Bengal halkı daha çok ülkenin doğusuna yerleşmiştir. 1966 yılında Pakistan'ın doğusunda özerklik talep eden girişimler başlamıştır. 1970 yılında yapılan seçimlerde ise Doğu Pakistan'daki Bengal halkının desteklediği parti seçimlerden birincilikle çıkmıştır. Fakat hükümet kurmasına izin verilmemiştir. Bu durum üzerine Doğu Pakistan'da protestolar başlamıştır. Protestolar zamanla iç savaşa evrilmiştir. Yaklaşık 9 ay süren iç savaşın ardından Aralık 1971'de Doğu Pakistan'daki halk Pakistan'dan ayrıldığını bildirmiş ve Bangladeş adıyla yeni bir devlet kurduğunu tüm dünyaya deklare etmiştir.³³¹

Türkiye, Pakistan ile yakın ilişkilerinden dolayı yeni kurulan Bangladeş devletini yaklaşık iki buçuk sene kadar tanımamıştır. Şubat 1974'te Pakistan'da düzenlenen İslam İşbirliği Teşkilatı Zirve toplantısı sırasında Türkiye Bangladeş'i tanıdığını tüm dünyaya ilan etmiştir.³³² Bu tarihte Bangladeş'i tanımasının nedeni Pakistan'ın da Bangladeş'i tanıma kararını vermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye Bangladeş'teki büyükelçiliğini 1976 yılında açmıştır. Türkiye'nin büyükelçiliğini açmasının hemen ardından 1977 yılında da Bangladeş Türkiye'de büyükelçilik açmıştır. Ekim 1978'de ilk kez Bangladeş Devlet Başkanı Ziya-ür Rahman Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret iki ülke arasındaki ilk resmi ziyaret olarak da tarihe geçmiştir. Türkiye'den Bangladeş'e de ilk resmi ziyareti 1982 yılında dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren yapmıştır.³³³

İki ülke birbirlerini resmen tanıdıktan sonra aralarında ekonomi ve ticaret ağırlıklı antlaşmalar başta olmak üzere belirli alanlarda işbirliği mutabakatları imzalamışlardır.³³⁴ Fakat yapılan bu mutabakatlar özellikle Türkiye tarafından pek tatmin edici bulunmamıştır.

³³⁰Serdar Sarısır, "Türkiye'nin Bangladeş'i Tanıması ve Türkiye-Bangladeş İlişkilerinin İlk Yılları (1974-1980)", Tarih Araştırmaları Dergisi, 2019, Cilt 38, Sayı 66, s.566.

³³¹ Ahmet Kavas, "Bangladeş", Yeni Türkiye Dergisi, 2017, Yıl 23, Sayı 96, İslam Dünyası Özel Sayısı Cilt 2, s.122.

³³²Sarısır, s.572.

³³³Rahmat Ullah, "Bangladeş ve Türkiye: İkili İlişkilerin Bir Analizi", Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2017, Cilt 9, Sayı 1, s.36.

³³⁴ Cemal Demir, "Bangladeş", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Doğu Asya, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016, s.363.

Bangladeş, Türkiye için hem ticaret hem de dış politika bakımından önemli bir partner ülke olamamıştır. D-8 kurulasıya kadar iki ülke arasında 1982’den sonra sadece bir ziyaret gerçekleşmiştir. 1986 yılında dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Turgut Özal Bangladeş’e resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.³³⁵ Bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeyinin ne kadar düşük olduğunun en net göstergesidir.

Haziran 1996’da Türkiye’ de Necmettin Erbakan’ın Başbakanlık koltuğuna oturmasıyla birlikte Bangladeş ile de ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Necmettin Erbakan’ın D-8 rgtne katılımı için Bangladeş’e ziyaret gerçekleştirmeyi planladığının Bangladeşli yetkililere bildirildiğinde, Bangladeş bu durum için Bangladeş’i ziyaret etmelerine gerek olmadığını kurulacak bu oluşumun içerisinde memnuniyetle olacaklarını ifade etmişlerdir.³³⁶ 15 Haziran 1997’de İstanbul’daki D-8 rgtnn kuruluş ve ilk Liderler Zirvesine Bangladeş adına Başbakan Sheikh Hasina katılmıştır. D-8 rgt Liderler Zirvesi esnasında yaptığı konuşmada Türkiye Cumhuriyeti kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’n Bangladeş’te tanınan önemli bir kişi olduğunu ifade etmiştir. Türkiye’nin verdiği Kurtuluş Savaşının kendilerine ilham verdiğini belirtmiştir. D-8’in önemli bir platform olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Necmettin Erbakan’a ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e bu platformun kurulmasında öncülük yaptıkları için teşekkür etmiştir.³³⁷

Mart 1999’da D-8 rgt’nün 2. Liderler Zirvesi Bangladeş’in başkenti Dakka’da yapılmıştır. Türkiye’yi zirvede Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel temsil etmiştir.³³⁸ D-8 rgtnn toplantıları iki ülkenin birbirleriyle çok daha fazla ilişki kurması için önemli bir platform olmuştur. nceki yıllarda Türk dış politikası açısından pek ilgi gösterilmeyen bir ülke olan Bangladeş D-8’in ardından Türkiye açısından ilişkilerin geliştirilmesinin zaruri olduğu ülkeler listesine girmiştir. Demirel’in Mart 1999’daki ziyaretinin ardından Bangladeş Cumhurbaşkanı şahabuddin Ahmed Ekim 1999 tarihinde Türkiye’ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bangladeş Cumhurbaşkanı Ahmed bu ziyaret esnasında yaptığı açıklamada

³³⁵Ullah, s.36.

³³⁶ Alan, s.176.

³³⁷ Alan, s.196.

³³⁸Akbař, s.349.

Türkiye'nin tüm Müslüman ülkeler tarafından model alınması gereken bir ülke olduğunu belirtmiştir.³³⁹

Türkiye- Bangladeş arasındaki görüşmeler 1999'dan sonraki on yıl D-8 Örgütü'nün konsey ve zirve toplantıları esnasında olmuştur. 2009 yılına kadar iki ülke arasında resmi bir ziyaret gerçekleşmemiştir. On yıllık resmi ziyaretlerdeki durağanlığın ardından 2009 yılında Bangladeş Cumhurbaşkanı Zillur Rahman Türkiye'yi ziyaret etmiştir.³⁴⁰ Bu ziyaret iki ülke arasındaki ziyaret trafiklerinin tekrardan başlamasına vesile olmuştur. Şubat 2010'da Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Bangladeş Cumhurbaşkanı Zillur Rahman'ın davetlisi olarak Bangladeş'e resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette özellikle ekonomik ve ticari ilişkilerin daha da geliştirilmesinin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün de katıldığı iki ülkenin ticaret ve sanayi odalarının düzenlediği toplantı esnasında ticaret hacminin 1 milyar dolara çıkarılması ile ilgili iyi niyet mutabakatı imzalanmıştır.³⁴¹

2010 yılı içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'da Bangladeş'e resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Başbakan Erdoğan ziyaret esnasında yaptığı konuşmada Türkiye'nin her zaman Bangladeş'in yanında olduğunu, Bangladeş'in talep ettiği her türlü desteği de vereceklerini ifade etmiştir.³⁴² İki ülke terörle mücadele ve uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmelerde istişare halinde kalarak ortak hareket edeceklerini ifade etmişlerdir.³⁴³

Bangladeş Başbakanı Sheikh Hasina Nisan 2012'de Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında iki ülke arasında 7 antlaşma imzalanmıştır. Özellikle tarım alanındaki işbirliği D-8 bünyesindeki antlaşmaların bir tamamlayıcısı niteliğindedir. D-8 Örgütü içerisindeki iş bölümünde tarımla ilgili çalışmalar yapma görevi Bangladeş'e aittir. Bu açıdan tarım konusunda yapılan antlaşmada D-8 Örgütü çatısı altında yapılan çalışmaların etkisi büyüktür. Bu antlaşmalardan bir diğeri de iki ülke arasındaki vizelerin kaldırılması ile ilgili olmuştur.³⁴⁴

³³⁹Gürol Baba, "The Waves of Turkey's Proactive Foreign Policy Hitting South-Asian Coasts: Turkey-Bangladesh Relations", Yönetim Bilimleri Dergisi, 2017, Cilt 15, Sayı 30, s.579.

³⁴⁰Ullah, s.37.

³⁴¹ Selçuk Çolakoğlu, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnât, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.477.

³⁴² Çolakoğlu, s.477.

³⁴³Ullah, s.37.

³⁴⁴Ullah, s.39.

Ekim 2017’de Türkiye’de düzenlenen D-8 Örgütü’nün 9. Liderler Zirvesine Bangladeş adına Dışışleri Bakanı Muhammed Şehriyar Alem katılmıştır. Dışışleri Bakanı Alem D-8 Zirvesi esnasında verdiği bir mülakatta Arakan’da Müslümanlara yönelik yapılan saldırılardan Bangladeş’in birinci derece de etkilendiğini belirtmiştir. Myanmar hükümeti tarafından yapılan bu insanlık dışı müdahaleye ilk ses çıkaran ülkelerden birinin Türkiye olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Türkiye’nin süreç boyunca Bangladeş’i desteklediğini ve yardımlarda bulunduğunu ifade etmiştir. Dışışleri Bakanı Alem, Türkiye-Bangladeş ilişkilerinin tarihinin en iyi seviyesinde olduğunu da belirtmiştir. D-8 Örgütü Liderler Zirvesi esnasında konuşma yapan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Arakan’da yaşanan durumdan ötürü Bangladeş’e büyük yükler bindiğini D-8 Örgütü üyelerinin bu duruma seyirci kalmaması gerektiğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan Türkiye olarak Bangladeş’in yükünü hafifletip, her türlü desteği vereceklerini ifade etmiştir.³⁴⁵ D-8 öncesinde Asya’daki gerilimler de daha sessiz bir profil çizen Türkiye’nin D-8 Örgütü’nün kurulmasıyla birlikte başta Bangladeş olmak üzere D-8’deki partnerlerinin diğer ülkelerle yaşadığı sıkıntılarda onların yanında olduğunu belirten açıklamalar ve icraatlar da bulunmuştur. Bu durumda Türk Dış politikası açısından yaşanan bir değişimi göstermektedir.

Türkiye- Bangladeş arasında ki ticari verilere bakıldığında iki ülke arasında 1997’de ticaret hacmi 27 milyon dolar civarında iken 2019’da bu rakam 810 milyon dolara çıkmıştır. İki ülke arasında ticaret yükselmesine rağmen D-8 bünyesinde gerçekleşen Tercihli ticaret antlaşması yürürlükte değildir. Çünkü Bangladeş gümrük vergilerini düşürmek istememektedir. Ülke ekonomisi açısından önemli bir gelir kaynağı olarak görmektedir. Bu açıdan D-8 Örgütü’nün Türkiye- Bangladeş ekonomik ilişkilerine herhangi bir katkısı olmamıştır.

4.4. Türkiye- Endonezya İlişkileri

Türkiye, 1945’te bağımsızlığa kavuşan Endonezya’yı 1950 yılında tanımıştır. Türkiye 1957 yılında da Cakarta’da büyükelçiliğini faaliyete geçirmiştir. 1959’da Türkiye’yi ziyaret eden Endonezya Cumhurbaşkanı Sukarno Endonezya’nın Türkiye’yi yaptıkları devrimlerden

³⁴⁵<https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-bangladesten-ne-kadar-yuk-alabiliriz/943030>, (Erişim Tarihi 11.06.2020)

dolayı model ülke olarak gördüğünü belirtmiştir. İki ülke Soğuk Savaş döneminde yaşanan Kıbrıs ve Doğu Timor olaylarında birbirlerini destekleyen açıklamalar yapmışlardır.³⁴⁶

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte Türkiye dış politikada yeni arayışlar içerisine girmiştir. Bu arayışlarını D-8 Örgütü'nün fikir babası olarak somut hale sokmuştur. Necmettin Erbakan 1996 yılında iktidara gelmesiyle birlikte ilk yurtdışı gezisini Endonezya'nın da içinde bulunduğu bazı Asya ülkelerine yapmıştır.³⁴⁷ Bu ziyaret esnasında D-8 fikrini Endonezya'ya açan Erbakan olumlu bir geri dönüş almıştır. D-8'in kuruluş ve ilk Liderler Zirvesi olan İstanbul'daki zirveye Endonezya adına Cumhurbaşkanı Suharto katılmıştır. Cumhurbaşkanı Suharto zirve esnasında yaptığı konuşmada Soğuk Savaşın bitmesiyle beraber ülkeler arasındaki ilişkileri geliştirmek için yeni platformlara ihtiyaç duyulduğunu D-8'in de bu ihtiyaca cevap verecek çok önemli bir girişim olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁸

D-8 öncesi Endonezya'dan Türkiye'ye cumhurbaşkanlığı düzeyinde sadece iki ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaretlerden biri 1959 yılında diğeri de 1985 yılında yapılmıştır. Üçüncü ziyaret D-8 zirvesi esnasında gerçekleşmiştir. D-8'in kuruluşunu takip eden yıllarda iki ülke arasındaki resmi ziyaretlerde ciddi bir artış gözlemlenmiştir. 2005 yılında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Endonezya'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında deprem ve tsunami felaketlerinden etkilenen Endonezya'ya yardımlar yapılmıştır.³⁴⁹

D-8 Örgütü'nün 5. Liderler zirvesi 2006 yılında Endonezya'nın Bali adasında gerçekleşmiştir. Türkiye'yi zirvede Başbakan Recep Tayyip Erdoğan temsil etmiştir. Bu zirvede ülkeler arası tercihli ticaret antlaşması yapılması ve gümrük işbirliği antlaşması yapılması kararları alınmıştır. D-8 Örgütü tarihi açısından tercihli ticaret antlaşması çok önemli bir yere sahiptir. Bu sayede ülkeler yaptıkları ticaretlerde birbirlerine karşı birçok ürünün sevkiyatında, fiyatında, gümrüklerde kolaylık sağlayacaklar ve ülkeler arası ticaret hacimleri de sağlanan bu kolaylıktan dolayı artacaktır. Endonezya Tarım Bakanı Ocak 2009 yılında Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret kapsamında iki ülke arasında Tarım Alanında İşbirliği Protokolü

³⁴⁶ Selçuk Çolakoğlu, Arzu Güler, "Türkiye – Endonezya İlişkileri Dostluktan Ortaklığa", Usak Analiz, 2011, Analiz No: 3, s.16.

³⁴⁷ Bakır, s.420.

³⁴⁸ Alan, s.206.

³⁴⁹ Çolakoğlu, Güler, s.26.

imzalanmıştır. İmzalanan bu protokol D-8 Örgütü içerisindeki işbirlikleri neticesinde gerçekleştirilmiştir.³⁵⁰

Endonezya Cumhurbaşkanı Yudhoyono Haziran 2010'da Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında Türkiye- Endonezya arasındaki vize uygulamasının kaldırılması kararı alınmıştır. Ayrıca iki ülke arasında ekonomik alanlarda 100 milyon doları aşan sekiz antlaşma imzalanmıştır. Endonezya Cumhurbaşkanı Türkiye- Endonezya Ticaret ve Yatırım Forumu'nun açılışı esnasında yaptığı konuşmada iki ülkenin yükselmekte olan güçler olduğuna dikkat çekmiştir. İki ülkenin ekonomik alanda birbirlerine daha fazla yaklaşması gerektiğini belirten Cumhurbaşkanı Yudhoyono bu şekilde iki ülke ilişkilerinin her anlamda daha da birbiriyle paralel hareket edeceğini belirtmiştir.³⁵¹

İki ülke de G-20 üyesi olmaları açısından ekonomi ve siyasi açıdan dünyanın önemli güçleri arasında sayılmaktadırlar. Ekonomi alanındaki bu yaklaşma iki ülke arasında dış politikada daha ortak hareket etmeleri için önemli bir işlev görevi görecektir.³⁵² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Nisan 2011'de Endonezya Cumhurbaşkanı Yudhoyono'nun davetlisi olarak Endonezya'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. İki ülkede 20 yıl içerisinde dünyanın en büyük 10 ekonomisine girecek ülkeler olarak tahmin edilmektedir. Bu açıdan iki ülke de neredeyse her yıl birbirlerine en üst düzeyde ziyaret gerçekleştirmektedirler. Endonezya, Türkiye'nin çok boyutlu dış politikası bağlamında önemli bir yer tuttuğu bu ziyaretlerden de net bir şekilde gözükmektedir.³⁵³

Ziyaretlerin sıklığı iki ülkenin son dönemlerde birbirlerine ne kadar önem atfettiklerini göstermektedir. D-8 Örgütü de bu ilişkilerin gelişmesinde ve ilerlemesinde ülkeleri bir araya getirerek önemli bir platform görevi görmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep

³⁵⁰ Selçuk Çolakoğlu, Cemal Alpgiray Bölücek, Yunus Can Polat, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2009", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Türk Dış Politikası Yıllığı 2009, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.539.

³⁵¹ Selçuk Çolakoğlu, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s.462.

³⁵² Çolakoğlu, s.463.

³⁵³ Kadir Temiz, "Türkiye'nin Güneydoğu Asya Politikası 2011", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Ankara, 2012, s.626.

Tayyip Erdoğan Ağustos 2015 tarihinde Endonezya'ya gitmiştir.³⁵⁴ Ziyaret esnasında Türkiye- Endonezya arasında Serbest Ticaret Antlaşması yapılmasına karar verilmiştir.³⁵⁵

Ekim 2017'de İstanbul'da gerçekleşen D-8 Örgütü 9.Liderler Zirvesine Endonezya adına Cumhurbaşkanı Yardımcısı Yusuf Kalla katılmıştır. Bu ziyaret esnasında Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Cumhurbaşkanı Yardımcısı Kalla ikili bir görüşme gerçekleştirmişlerdir.³⁵⁶ Endonezya'nın zirveye düşük bir düzeyde katılım sağlaması Türkiye açısından üzüntüyle karşılanmıştır. İki ülke arasında ki ticaret hacmi 1997 yılında 185 milyon dolar iken bu rakam 2019 yılında 1.496 milyon dolara kadar yükselmiştir. Fakat bu yükselişte D-8 Örgütü'nün bir etkisi olduğu söylenemez. D-8 Örgütü bünyesinde yapılan Tercihli ticaret antlaşması görüşmeleri devam etmektedir. Bu antlaşma yürürlüğe girdiği takdirde iki ülke arasında ki ticaret hacmi çok daha fazla artacaktır.

4.5. Türkiye- Malezya İlişkileri

Türkiye'nin Güneydoğu Asya'daki bir diğer D-8 partneri Malezya ile ilişkileri 1964 yılında kurulmuştur. Malezya'dan Türkiye'ye ilk kez yüksek seviyeden ziyaret 1977 yılında Başbakan Hüseyin Onn'un ziyaretiyle gerçekleşmiştir. Ziyaret esnasında iki ülke arasında ekonomik ve ticari antlaşmalar imzalanmıştır. Bu ziyaretin ardından iki ülke arasında 1996'ya kadar herhangi bir üst düzey ziyaret gerçekleşmemiştir. Ağustos 1996'da dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın Malezya ziyareti hem Türkiye'den Malezya'ya gerçekleştirilen ilk üst düzey ziyaret olması açısından hem de D-8'in kuruluş çalışmalarına başlanması açısından önemli bir ziyaretir.³⁵⁷ Ziyaret esnasında iki ülke lideri yaptıkları görüşme esnasında her

³⁵⁴ Ayşe Çolpan Kavuncu, Orçun İmga, "Takımadalar Ülkesi: Endonezya", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Doğu Asya, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, 2016, s.150.

³⁵⁵ Kadir Temiz, "Türkiye'nin Asya- Pasifik Politikası 2015", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Türk Dış Politikası Yıllığı 2015, Seta Yayınları, İstanbul, 2016, s.442.

³⁵⁶ <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdoganin-kabulleri-338737.html/amp>, (Erişim Tarihi 15.06.2020)

³⁵⁷ Altay Atlı, "Malezya", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Doğu Asya, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, 2016, s.196.

alandaki işbirliği fırsatlarının değerlendirilmesi ve ticaret hacimlerinin artırılması gerekliliğinden bahsetmişlerdir.³⁵⁸

Malezya'dan Türkiye'ye bir sonraki üst düzey ziyaret D-8'in kuruluş ve ilk liderler zirvesine katılmak amacıyla gerçekleşmiştir. D-8 Liderler zirvesinde Malezya'yı Başbakan Mahatir Muhammed temsil etmiştir. Malezya Başbakanı Muhammed zirve esnasında yaptığı konuşmasına Türkiye'ye böyle bir oluşuma liderlik ettiği için teşekkür ederek başlamıştır. D-8 Örgütünün ülkelerin gelişmesini sağlayacak çok önemli bir platform olduğunun altını çizmiştir. D-8 Örgütü içerisindeki üye ülkeler arasında etkili bir işbirliği olması gerektiğinin, her konuda fikir alışverişi yapılmasının ülkelerin ilerlemesi için önemli olduğunu belirtmiştir.³⁵⁹ Türkiye ve Malezya ilişkileri açısından D-8 Örgütü'nün kurulması önemli bir yapıtaş görevi görmüştür.³⁶⁰

İki ülke de D-8 Örgütü'nün kuruluşunu takip eden süreçte ekonomik faydaya öncelik veren bir dış politika perspektifi geliştirmişlerdir. Benzer perspektif geliştiren bu iki ülke arasındaki ikili ziyaretler bu dönemden itibaren gittikçe artmıştır. Ayrıca D-8 Örgütü'nün hem zirve hem konsey toplantıları da iki ülke arasındaki ilişkilerin devamlılığının sağlanmasında anahtar bir rol oynamıştır.³⁶¹ Temmuz 2008'de D-8 Örgütü'nün 6. Liderler Zirvesi Malezya'nın başkenti Kuala Lumpur'da gerçekleşmiştir. Zirvede Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Ali Babacan temsil etmiştir. Bu zirve esnasında D-8 Sekreterya'sının kalıcı olarak İstanbul'da olmasına karar verilmiştir.³⁶²

Şubat 2009'da Türkiye Cumhuriyeti Tarım Bakanı Mehdi Eker D-8 Örgütü'nün organizasyonu çerçevesinde Malezya'nın başkenti Kuala Lumpur'da gerçekleşen Gıda Güvenliği Konferansına katılmıştır.³⁶³ Kasım 2009'da Kuala Lumpur'da düzenlenen D-8 Örgütü Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısına Türkiye adına Dışişleri Bakanı Ahmet

³⁵⁸ Bakır, s.420.

³⁵⁹ Alan, s.201.

³⁶⁰ Abdul Rahman Adam, " Malezya'nın Dış Politika Stratejisi ve Türkiye", ed. Atilla Sandıklı, Elnur Osmanov, Ufuk Tepebaş, Arzu Yorkan, 1. Uluslararası Türk-Asya Kongresi Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Avrasya- Ortadoğu- Uzakdoğu, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006, s.353.

³⁶¹ Atlı, s.196.

³⁶² <http://www.iha.com.tr/haber-d-8-zirvesinde-babacandan-isbirligi-cagrisi-27943/>, (Erişim Tarihi 16.06.2020)

³⁶³ Çolakoğlu, Bölücek, Polat, s.539.

Davutoğlu katılmıştır. Malezya, Mayıs 2010'da İsrail tarafından Türk gemisine gerçekleştirilen Mavi Marmara saldırısında Türkiye'ye destek veren açıklamalar yapmıştır.³⁶⁴

Şubat 2011'de Malezya Başbakanı Dato Sri Mohd Najip Tun Razak Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. İki ülke lideri arasında yapılan görüşmede ilişkileri stratejik işbirliği seviyesine çıkarmak için çalışmalar yapılması konusunda mutabık kalındığı ifade edilmiştir. Ayrıca iki ülke arasında belirlenen bazı sektörlerde ortak çalışmalara başlanması konusunda anlaşma sağlanmıştır.³⁶⁵

Ocak 2014'te Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Malezya'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette mevkidaşı ile yaptıkları görüşme esnasında uluslararası ve bölgesel gelişmelerle ilgili fikir alışverişi yapmışlardır. Görüşmenin sonunda iki ülke arasında Stratejik İşbirliği Eylem planı çerçeve anlaşması imzalanmıştır.³⁶⁶ Ayrıca iki ülke karşılıklı olarak vizelerin kaldırılması için antlaşmışlardır. Bu ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerin 50.yıl kutlamalarına da özellikle denk getirilmiştir.³⁶⁷

Temmuz 2016'dan itibaren Türkiye- Malezya arasında D-8 bünyesinde gerçekleşen Tercihli Ticaret Antlaşması yürürlüğe sokulmuştur. Bu antlaşma Türkiye açısından Malezya ile ilişkilerde önemli bir yere sahiptir. Malezya pazarına AB dahil birçok örgüt ve ülke serbestçe girememiş iken bu antlaşma Türkiye'ye ticari avantajlar kazandırmıştır. Bu antlaşma sayesinde gümrük indirimi uygulanan bazı ürünlerde ciddi bir artış göze çarpmaktadır. Örnek vermek gerekirse gümrük indirimi uygulanan demir ürünlerde ki ticaret 2017 yılında 23 milyon dolar civarında iken 2019 yılında bu rakam 51 milyona yaklaşmıştır. Yani iki yılda Türkiye'nin Malezya'ya demir ihracatı 2 kat artmıştır. Demir ürünü, Türkiye açısından Malezya'ya ihracatının %14.6'sına tekabül etmektedir. Benzer bir yükseliş bakır ürünlerinde de geçerlidir. 2017 yılında Türkiye'nin Malezya'ya bakır ihracatı 2.7 milyon dolar iken bu rakam 2019 yılında 5.977 milyon dolara kadar yükselmiştir. Türkiye açısından Malezya'ya

³⁶⁴ Çolakoğlu, s.464.

³⁶⁵Kadir Temiz, ‘‘ Türkiye'nin Güneydoğu Asya Politikası 2011 ’’, ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Seta Yayınları, Ankara, 2012, s.628.

³⁶⁶ Kadir Temiz, ‘‘ Türkiye'nin Asya- Pasifik Politikası 2014’’, ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2014, Seta Yayınları, Ankara, 2015, s.394.

³⁶⁷<http://scolakoglu.blogspot.com/2014/01/turkiye-malezya-iliskilerinde-yeni-bir.html>,(Erişim Tarihi 17.06.2020)

ihracatta bakır ürünlerinin oranı %1,7'dir.³⁶⁸ Bu açıdan Türkiye- Malezya ticari ilişkilerinde D-8 bünyesinde gerçekleşen Tercihli ticaret antlaşması fayda sağlamıştır. İki ülke arasında ki ticaret hacmi 1997 yılında 465 milyon dolar iken 2019 yılında 2.205 milyon dolara yükselmiştir. Bu açıdan D-8 Örgütü özellikle Türkiye- Malezya arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde rol oynamıştır. Ticaretin gelişmesiyle birlikte iki ülke arasında her alanda ki ilişkiler de gittikçe artmıştır. 2017'de İstanbul da gerçekleşen D-8 Zirvesine Malezya adına zirveye Başbakan Yardımcısı Zahid Hamidi katılmıştır. Zirve esnasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Malezya Başbakan Yardımcısı Zahid Hamidi başbaşa bir görüşme gerçekleştirmişlerdir.³⁶⁹

³⁶⁸<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-dogu-asya/malezya/genel-bilgiler>, (Erişim Tarihi 22.11.2020)

³⁶⁹<https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/istanbul/cumhurbaskani-erdogan-malezya-basbakan-yardimcisini-kabul-etti-12352655>, (Erişim Tarihi 18.06.2020)

SONUÇ

D-8 Örgütü İslam kimliği çatısı altında sekiz ülkenin bir araya gelerek bir misyonu gerçekleştirmek amacıyla kurdukları bir oluşumdur. D-8 Örgütünün temel misyonu öncelikle üye ülkelerin sosyal ve ekonomik baz da gelişmesini sağlamak ardından dünya ekonomisinde kendilerine karşı olan eşitsiz durumu gidermek ve dünyada yaşanan gelişmelerde üye ülkelerin daha fazla karar verici mekanizmalarda etkin olmasını sağlamaktır. Soğuk savaş sonrasında oluşan değişimlerle birlikte bu misyonu gerçekleştirmek için bir fırsat doğmuştur. Örgütün fikri önderi Türkiye'de sekiz ülkeyi bir arada tutabilecek ortak unsurun İslam kimliği olduğunu saptamıştır. Çok uzun zamandır İslam kimliğine sahip devletlerin ve insanların karar mekanizmalarında aktif olmaması ve yaşadıkları haksızlıklar örgütün itici motivasyonu olarak kullanılması ülkeleri belirli hedeflere daha sıkı kenetleyebilir ve dünya siyasetinde özgül ağırlığı olan önemli bir örgüt haline getirebilirdi. Fakat D-8 Örgütü kuruluşunun ardından birçok uluslararası örgütün yaşadığı kaderi yaşamıştır. Üye ülkelerin birçoğu kendi faydasına olmayan uygulamaları önemsememiş veya kararların alınmasını geciktirmiştir. Hatta bazı üyeler kendi ülkesinde gerçekleşen zirveler dışında ki zirve toplantılarında düşük düzeyde katılım sağlamışlardır. Bu tarz yaşanan gelişmeler Türkiye gibi örgüte önem veren ülkelerin motivasyonunun düşmesini sağlamış ve örgüt zamanla belirlediği hedefleri gerçekleştirememiş, atıl bir durumda kalmıştır.

Türkiye'nin D-8 Örgütü çerçevesinde üye ülkelerle gerçekleşen ilişkilerine baktığımızda her bir ülke ile ilgili farklı sonuçlara varılmaktadır. Türkiye'nin Mısır ile ilişkilerinde D-8 Örgütü'nün etkisine baktığımızda ilk yıllarda bazı somut kazanımlar sağladığını görmekteyiz. Örneğin 1990'ların ilk yarısında yaşanan Türkiye ile Suriye arasındaki su krizi meselesinde Mısır ilk başta açıkça Suriye tarafının tezlerini desteklemekte ve Türkiye'yi haksız bulduğunu ifade etmekteydi. Fakat 1998 yılına gelindiğinde Mısır bu krizde arabulucu olmak istemiş ve iki tarafında haklı olduğu yanları olduğunu belirtmiştir. Türkiye tarafından da bu arabuluculuk teklifi kabul edilmiştir. D-8 Örgütü'nün kurulmasıyla birlikte iki ülke birbirlerini daha iyi tanımaya başlamış ve bu durum iki ülke arasında bir güven ortamının oluşmasını sağlamıştır. 1998 yılında Türkiye'nin Mısır'ın arabuluculuk teklifini kabul etmesi de güven duymaya başladığının bir göstergesidir. Fakat zamanla bu somut kazanımları görmek gittikçe zorlaşmıştır. Özellikle 2013'te Mısır'da yaşanan askeri darbeden sonra Türkiye ile Mısır ilişkileri bozulmuştur. Her ne kadar D-8 Örgütü toplantıları esnasında iki ülkenin bürokratları

ve bakanları arasında görüşmeler yapılmış olsa da yakınlaşmayı sağlayamamıştır. Bu da D-8 Örgütü'nün iki ülke ilişkilerinde ki etkisinin ne kadar az olduğunu bize göstermektedir.

Türkiye'nin Nijerya ile ilişkilerin de D-8 Örgütü'nün etkisine baktığımızda iki ülke arasındaki ilk resmi ziyaretlerin hep D-8 Örgütü toplantıları çerçevesinde gerçekleştiğini görmekteyiz. D-8 öncesinde iki ülke arasında herhangi bir üst düzey ziyaret gerçekleşmemiştir. 1996 yılında Necmettin Erbakan'ın D-8'in kuruluş çalışması için yaptığı gezi Türkiye'nin Başbakan düzeyinde Nijerya'ya yapılan ilk ziyaret olurken, 2010 yılında D-8 Liderler Zirvesi esnasında Nijerya'ya yapılan gezide Türkiye'den Nijerya'ya Cumhurbaşkanlığı düzeyinde yapılan ilk ziyaret olma özelliğine sahiptir. D-8'in iki ülke arasındaki ilişkilere en önemli etkisi iki ülke arasında ki diyalog ortamının sıklaşmasını sağlamıştır.

D-8 Örgütü'nün Türkiye- İran ilişkilerine ilk katkısı kuruluş zirvesi esnasında Türkiye Cumhurbaşkanı ile İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'yi bir araya getirmesidir. Zirve öncesindeki dönemde iki ülkenin de büyükelçilikleri en düşük temsil düzeyindeydi. İki ülke arasında sert polemikler olmuş ve gerginlik üst düzeydedir. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin zirveye katılması, Türkiye'nin fikir babası olduğu örgüte verdiği tam desteği belli etmesi ve iki ülke liderinin D-8 zirvesi esnasında baş başa görüşme yapması gergin bir atmosferde seyreden ilişkilerin yumuşamasına yol açmıştır. 2010 yılında D-8 Örgütü çerçevesinde imzalanan bir antlaşma ile iki ülke arasında iş insanlarına yönelik vizelerin kaldırılması kararı alınmıştır. Türkiye ve İran 2016 yılında D-8 Tercihli Ticaret Antlaşmasını imzalamış ve iki ülke arasında bazı ürünlerin ticaretinde kolaylıklar ve gümrük indirimleri sağlanmıştır. D-8'in iki ülke arasındaki ilişkiye yukarıda bahsettiğimiz gibi bazı katkıları olmuşsa da genel olarak iki ülkenin ilişkilerinin yoğunluğuna bakıldığında örgütün etkisi/katkısı çok düşük bir düzeyde kalmaktadır.

Türkiye- Pakistan ilişkilerine D-8 Örgütü çerçevesinde baktığımızda iki ülkenin yöneticilerini daha sık bir araya getiren bir platform olmasının dışında herhangi bir somut katkısı olmamıştır. Türkiye- Bangladeş arasında D-8 bünyesinde bazı ticari antlaşmalar imzalanmıştır. D-8 Örgütü'nün Türkiye- Bangladeş ilişkilerine somut katkısı çok sınırlı kalmıştır.

D-8 Örgütü'nün Türkiye- Endonezya ilişkilerine katkısı olarak değerlendirebileceğimiz tek olgu iki ülkeyi zirve, konsey, komisyon toplantılarında daha sık bir araya getirmesidir. Bu açıdan D-8 Örgütü'nün Türkiye- Endonezya ilişkilerine önemli bir etkisi olmamıştır.

Türkiye- Malezya ilişkilerinin gelişmesinde D-8 Örgütü'nün katkıları olmuştur. İki ülke arasında 1977 yılındaki Malezya Başbakanın ziyareti dışında ilk resmi ziyaret D-8 Örgütü çerçevesinde gerçekleşmiştir. D-8 Örgütü iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde katkı sağlayan bir örgüttür. 2016 yılında Türkiye Malezya arasında D-8 Tercihli Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile iki ülke arasında birçok ürün de muafiyet ve gümrük indirimi uygulanmıştır. Uygulanan bu muafiyet ve gümrük indirimleri sayesinde Türkiye'nin Malezya'ya ihracatında bir artış gerçekleşmiştir.

D-8 Örgütü kuruluşunun amacı olan üye ülkeler arası ticaretin ve ekonominin artırılması konusunda başarılı bir profil çizememiştir. Türkiye D-8 Örgütü çerçevesinde kendi projelerini gerçekleştirmeye çalışmış fakat üye ülkelere destek göremediği için bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır. Türkiye, D-8'in günümüze kadar gerçekleşen en önemli projesi olarak lanse edilen Tercihli Ticaret Antlaşmasını uygulayan 3 ülkeden biridir. Bu antlaşma sayesinde Türkiye ekonomik anlamda bazı kazanımlar elde etmiştir fakat Türkiye'nin genel ihracat oranının da D-8 üyesi ülkeler hala çok gerilerde yer almaktadır.

Türkiye'nin, D-8 Örgütünün fikri önderi olmasındaki en önemli amaçlardan biri uzunca yıllar diyalogunun olmadığı ve ilişkilerinin çok sınırlı olduğu ülkeler ile ilişkisini bu platform çerçevesinde geliştirmektir. D-8 Örgütü kuruluşunun ardından Türkiye'nin bazı üye ülkelere ile ilişkilerinin geliştirilmesinde katkı sağlamıştır. Özellikle D-8'in kuruluşunun hemen ardından İran ve Mısır ile gergin olan ilişkiler yumuşama evresine girmiştir. Nijerya, Malezya, Endonezya gibi Türk dış politikasında göz ardı edilen ülkeler ile diyalog ortamının artmasına ve ilişkilerin daha sıkılaşmasına vesile olmuştur. Fakat zamanla D-8 Örgütü'nün sağladığı bu somut kazanımları görmek gittikçe zorlaşmıştır. Örgüt ülkelere sağladığı bu diyalog ortamının ötesine geçmeyi başaramamıştır. Örgüt bir kaç proje dışında herhangi yeni bir şey üretememiş, bu açıdan da hedeflerini gerçekleştirememiştir. 2000'li yıllarla birlikte de Türk Dış Politikasında ana gündem Avrupa Birliğine üyelik olmuştur. O açıdan Türk karar alıcıları tüm konsantrelerini AB'ye tam üye olmaya adanmışlar, diğer bölgesel ve uluslararası örgütleri göz ardı etmişlerdir. Ayrıca gerçekleşmeyen tarım uçağı projesi gibi durumlardan dolayı kamuoyunun da ilk baştaki örgüte karşı yüksek beklentisi gittikçe zayıflamıştır. Bu açıdan D-8 Örgütü Türk kamuoyunda başarısız bir örgüt imajına sahip duruma gelmiştir. Bazı üye ülkelerin zirvelere katılımında da temsil olarak düşük düzeyde temsilci göndermeleri örgüt içerisinde önemli bir sıkıntı olarak göze çarpmıştır. Türkiye 2008'de ki Kuala Lumpur Zirvesi dışında tüm zirvelere Cumhurbaşkanı ve Başbakan seviyesinde katılım sağlamıştır. 2017 yılında Türkiye'de yapılan son liderler zirvesine Nijerya Cumhurbaşkanı seviyesinde katılım

sağlarken, Pakistan da Başbakan seviyesinde katılım sağlamıştır. Bu iki ülke dışında ülkeler temsil anlamında daha düşük düzeyde katılım sağlamış, bu durum da Türkiye'de örgütün öneminin ve işlevinin sorgulanmasına yol açmıştır. D-8 Örgütü'nün Türk dış politikasına katkısı kurulduğu ilk dönem dışında olmamış, üye ülkeler ile olan ilişkiler hep ikili ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir.

Günümüzde D-8 Örgütüne üye ülkeler dünya nüfusunun yüzde 14.6'sına tekabül etmektedir. D-8 üye ülkeler arasında 1 milyar 700 milyon dolarlık hacmin olduğu bir pazara sahiptir. Hem nüfus hem de üretim-tüketim açısından D-8 üyesi ülkeler gelişmeye açıktırlar. Türkiye D-8 Örgütü'nü daha aktif kullanarak, üye ülkeler arası ticaretin arttırılmasını sağlayarak ikili ilişkilerinde D-8 bünyesinde daha fazla gelişmesini sağlayabilir. Türkiye D-8 Örgütü'nün üye sayısının artması gerektiğini her fırsatta dile getirmektedir. Örgüte yeni ülkelerin katılması atıl durumda gözükken D-8'e dinamizm kazandırabilir. Bu açıdan Türkiye yeni üye ülke alımı konusunda mevcut ülkeleri ikna etmeye çalışmalıdır. D-8 bünyesinde gerçekleşen ticarete milli paraların kullanımı görüşmeleri de daha da hızlandırılmalıdır. Ticarete milli paraların kullanımı hem Türkiye için hem de üye ülkeler için önemli kazanımlar sağlayabilir. Özellikle Türkiye gibi dış ticaret açığı veren ve kur dalgalanmalarının yüksek olduğu bir ülke için bu durum önem arz etmektedir. Çünkü bir ülke ekonomik anlamda ne kadar güçlenirse o kadar da dış politika yapımında bağımsız hale gelebilir ve yeni atılımlar sağlayabilir.

KAYNAKÇA

DEKLARASYONLAR

İstanbul Declaration, D-8 Summit, 15 June 1997.

Dhaka Declaration, D-8 Summit, 1-2 March 1999.

Cairo Declaration, D-8 Summit, 25 February 2001.

Tahran Declaration, D-8 Summit, 18 February 2004.

Bali Declaration, D-8 Summit, 13 May 2006.

Kuala Lumpur Declaration, D-8 Summit, 8 July 2008.

Abuja Declaration, D-8 Summit, 8 July 2010.

İslamabad Declaration, D-8 Summit, 22 November 2012.

İstanbul Declaration, D-8 Summit, 20 October 2017.

KİTAPLAR

Abrahamian, Ervand, Modern İran Tarihi, çev: Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Adam, Abdul Rahman, "Malezya'nın Dış Politika Stratejisi ve Türkiye", ed. Atilla Sandıklı, Elnur Osmanov, Ufuk Tepebaş, Arzu Yorkan, 1. Uluslararası Türk-Asya Kongresi Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Avrasya- Ortadoğu- Uzakdoğu, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006.

Akbaş, İsmail, Geçmişten Geleceğe Türkiye- Pakistan İlişkileri, Zeus Kitabevi Yayınları, İzmir, 2013.

Akdevelioğlu, Atay, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Akdevelioğlu, Atay, Kürkçüoğlu, Ömer, "İran'la İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Akdevelioğlu, Atay, Kürkçüoğlu, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Akdevelioğlu, Atay, Kürkçüoğlu, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Akın, Rıdvan, Türk Siyasal Tarihi 1908-2000, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Akşın, Sina, Kısa Türkiye Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Alan, Bülent, D-8 Yeni Bir Dünya, Yörünge Yayınları, İstanbul, 2001.

Alpkaya, Gökçen, "İnsan Hakları Konusu", Baskın Oran(ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Arı, Tayyar, Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi Cilt 1, MKM Yayınları, Bursa, 2012.

Armaoğlu, Fahir, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Armaoğlu, Fahir, Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988), Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Armaoğlu, Fahir, Türk Dış Politikası Tarihi, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Ataman, Muhittin, Uçgan, Nuh, "Türkiye'nin Körfez Ülkeleri, Yemen, Mısır, Ürdün ve Lübnan Politikası 2009", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Türk Dış Politikası Yıllığı 2009, Seta Yayınları, Ankara, 2011.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, Hürriyet Kitap, İstanbul, 2017.

Atlı, Altay, "Malezya", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Doğu Asya, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, 2016.

Ayman, Gülden S., "Türkiye- İran İlişkilerinde Kimlik, Güvenlik, İşbirliği ve Rekabet",

Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacioğlu, Özlem Terzi (der.), 21.Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2012.

Bakır, Bahar, "Necmettin Erbakan", ed. Ali Faik Demir, Türk Dış Politikasında Liderler, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Canbolat, İbrahim, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.

Cılızoğlu, Tanju, "Kader Bizi Una Değil, Üne İtti" Çağlayangil'in Anıları, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

Çetinsaya, Gökhan, "Türk- İran İlişkileri", Faruk Sönmezoğlu(der.), Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Çolakoğlu, Selçuk, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011.

Çolakoğlu, Selçuk, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011.

Çolakoğlu, Selçuk, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011.

Çolakoğlu, Selçuk, Bölücek, Alp Giray, Polat, Yunus Can, "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2009", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Türk Dış Politikası Yıllığı 2009, Seta Yayınları, Ankara, 2011.

Demir, Cemal, "Bangladeş", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Doğu Asya, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016.

Doğan, Salih, " Türkiye'nin Afganistan ve Pakistan Politikası 2013", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2013, Seta Yayınları, İstanbul, 2014.

Dursun, Davut, İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri ve İslam Konferansı Teşkilatı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.

Elekdağ, Şükrü, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", y.h. Sabahattin Şen, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

Eraslan, Cezmi, II.Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.

Erbakan, Necmettin, "İslam Birliği'nin İlk Adımı D-8", Tacettin Çetinkaya(haz.), İslam Birliği, MG V Yayınları, Ankara, 2017.

Erhan, Çağrı, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Ermağan, İsmail, "Afrika'nın En Büyük Ekonomisi ve Nüfusu Nijerya'nın Başlıca Problem ve Potansiyelleri", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Afrika 2, Nobel Yayınları, Ankara, 2015.

Ersoy, Hamit, "D-8'ler: Modern Cumhuriyet'in Son Doğu Arayışı", Şaban H. Çalış, Birol Akgün, Önder Kutlu (ed.), Uluslararası Örgütler ve Türkiye, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Fırat, Melek, Kürkçüoğlu, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran , Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt:2 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Fırat, Melek, Kürkçüoğlu, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Georgeon, François, "Kemalizm ve İslam Dünyası(1919-1938) Bazı İşaret Taşları" ,ed. İskender Gökalt, François Georgeon, çev. Cüneyt Akalın, Kemalizm ve İslam Dünyası, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Gerger, Haluk, ABD-Ortadoğu-Türkiye, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Hale, William, Turkish Foreign Policy since 1774, Routledge, New York, 2013.

Hasgüler, Mehmet, Uludağ, Mehmet B., Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe- Organlar- Belgeler- Politikalar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.

Hut, Davut, "İran", ed. Zekeriya Kurşun, Modern Ortadoğu Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Yeni Yüzyılda İslam Dünyası İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

İnat, Kemal, " Türkiye'nin İran Politikası 2012", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ufuk Ulutaş, Türk Dış Politikası Yıllığı 2012, Seta Yayınları, Ankara, 2013.

İşyar, Ömer Göksal, Türk Dış Politikası Sorunlar ve Süreçler, Dora Yayınları, Bursa, 2017.

Kamel, Ayhan, 1923'ten Günümüze Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014.

Karagöl, Fahriye Keskin, "Türkiye'nin Orta Asya ve Pakistan Politikası 2015", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Türk Dış Politikası Yıllığı 2015, Seta Yayınları, İstanbul, 2016.

Karakaya, Suveyda, "İran", ed. Hasan Öztürk, Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2016.

Kavuncu, Ayşe Çolpan, İmga, Orçun, "Takımadalar Ülkesi: Endonezya", ed. İsmail Ermağan, Dünya Siyasetinde Doğu Asya, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, 2016.

Kaya, Erdem, "Suudi Arabistan", ed. Hasan Öztürk, Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2016.

Kepel, Gilles, Cihat İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi, çev: Haldun Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.

Keskinkılıç, Ayşe, "D-8'in Kuruluşunun Tarihçesi", çev: Hilmi Özev, 2.Uluslararası Türk-Asya Kongresi Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma, ed. Almagülİsina , Tasam Yayınları, İstanbul, 2008.

Khan, Ijaz, ''Pakistan'ın Dış Politika Stratejisi ve Türkiye İle İlişkileri'', çev. Emre Tarım, ed. Atilla Sandıklı, Elnur Osmanov, Ufuk Tepebaş, Arzu Yorkan, 1. Uluslararası Türk-Asya Kongresi Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Avrasya- Ortadoğu-Uzakdoğu, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006.

Kın, Mehmet Akif, D-8'e Üye Olan Ülkelerin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Askeri Açından Mukayesesi ve Muhtemel Gelişmelerin Türkiye'ye Etkileri, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1998.

Kirişçi, Kemal, "Türkiye ve Müslüman Ortadoğu", der. Alan Makovsky, Sabri Sayarı, Türkiye'nin Yeni Dünyası Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002.

Korkmaz, Ahmet, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye- İran İlişkileri'', ed. Soyalp Tamçelik, İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye- İran İlişkileri, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.

Kösebalaban, Hasan, Türk Dış Politikası: İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme, çev: Hüsamettin İnaç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014.

Landau, Jacob M., Pan-İslam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

Mumcu, Uğur, Rabıta, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.

Mütercimler, Erol, Öke, Mim Kemal, Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.

Öke, Mim Kemal, Mustafa Kemal Paşa İslam Dünyası ve Hilafet Hareketi, Aksoy Yayıncılık, 1999.

Özcan, Azmi, Panİslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Özcan, Gencer, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", ed. Gencer Özcan, Onbir Aylık Saltanat Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

Özkan, Mehmet, "Türkiye'nin Afrika Politikası 2010", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan, Türk Dış Politikası Yıllığı 2010, Seta Yayınları, Ankara, 2011.

Özkan, Mehmet, "Türkiye'nin Sahra-Altı Afrika Politikası 2011", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Seta Yayınları, Ankara, 2012.

Öztürk, Hasan, "Mısır", Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi, ed. Hasan Öztürk, Bilgesam Yayınları, Ankara, 2016.

Robins, Philip, Suits and Uniforms Turkish Foreign Policy Since the Cold War, Hurst&Company, London, 2003.

Rogan, Eugene, TheArabs: A History, Basic Books, New York, 2011.

Sıradağ, Abdurrahim, "Türkiye'nin Afrika Politikası 2016", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mustafa Caner, Türk Dış Politikası Yıllığı 2016, Seta Yayınları, İstanbul, 2017.

Sönmezoğlu, Faruk, II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul, 2006.

Sönmezoğlu, Faruk, Son Onyıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015, Der Yayınları, İstanbul, 2016.

Telci, İsmail Numan, "Türkiye- Mısır İlişkileri: İşbirliğinden Çatışmaya", ed. İsmail Numan Telci, Devrim Sonrası Mısır Dış Politikası Dönüşüm Arayışından Meşruiyet Çıkmazına, Seta Yayınları, İstanbul, 2018.

Telci, İsmail Numan, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2012", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ufuk Ulutaş, Türk Dış Politikası Yıllığı 2012, Seta Yayınları, Ankara, 2013.

Telci, İsmail Numan, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2014", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2014, Seta Yayınları, İstanbul, 2016.

Telci, İsmail Numan, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2013", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2013, Seta Yayınları, İstanbul, 2014.

Telci, İsmail Numan, "Türkiye'nin Mısır Politikası 2016", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mustafa Caner, Türk Dış Politikası Yıllığı 2016, Seta Yayınları, İstanbul, 2017.

Temiz, Kadir, "Türkiye'nin Asya- Pasifik Politikası 2014", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Balcı, Türk Dış Politikası Yıllığı 2014, Seta Yayınları, Ankara, 2015.

Temiz, Kadir, "Türkiye'nin Asya- Pasifik Politikası 2015", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Türk Dış Politikası Yıllığı 2015, Seta Yayınları, İstanbul, 2016.

Temiz, Kadir, "Türkiye'nin Güneydoğu Asya Politikası 2011", ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Ankara, 2012.

Tuncer, Hüner, Küreselleşme Döneminde Türk Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.

Tuncer, Hüner, Menderes'in Dış Politikası: Batı'nın Güdümündeki Türkiye, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

Tuncer, Hüner, Özal'ın Dış Politikası (1983-1989), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Turan, İlter, Barlas, Dilek, "Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", der. Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Turan, Namık Sinan, Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması, Altın Kitaplar, İstanbul, 2004.

Turan, Namık Sinan, "Gerçek ve İllüzyon Arasında Birinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Osmanlı İmparatorluğu ve Panİslamizm", ed. Hakan Ertin, M İnanç Özekmekçi, Nuran Yıldırım Armağan Kitabı, Betim Yayınları, İstanbul,2016

Türköne, Mümtaz'er, Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.

Uygur, Hakkı, "Arap Baharı Sonrası Bölgesel Gelişmeler Işığında Türkiye- İran İlişkileri", Burhanettin Duran, Kemal İnat, Mustafa Caner(ed.), Türk Dış Politikası Yıllığı 2017, SETA Yayınları, İstanbul, 2018.

Uysal, Ahmet, ‘‘ Türkiye’nin Mısır, Cezayir ve Fas Politikası 2011’’, ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ali Resul Usul, Türk Dış Politikası Yıllığı 2011, Seta Yayınları, Ankara, 2012.

Uzgel, İlhan, "Balkanlarla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Uzgel, İlhan, "ABD ve NATO’yla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Uzun, Mustafa M., Erbakan’ın İslam Birliği Mücadelesi, Ravza Yayınları, İstanbul, 2017.

Yalçınkaya, Alaeddin, "Değişen Dünyaya Uyum Açısından Türkiye Merkezli Uluslararası Örgütler: KEİ, EİT ve D-8 Örnekleri", ed. İdris Bal, Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2008.

Yeşilyurt, Nuri, "Orta Doğuyla İlişkiler", ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yılmaz, Zafer, "Mısır 2005", ed. Kemal İnat, Ali Balcı, Ortadoğu Yıllığı 2005, Nobel Yayınları, Ankara, 2006.

Zürcher, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

MAKALE VE SÜRELİ YAYINLAR

Ağır, Hüseyin, Şahbaz, Ahmet, "D-8 Ülkelerinin Makroekonomik Performansı ve Türkiye'nin Dış Ticareti", ICPESS 2016-Istanbul, 24-26 August 2016.

Alkan, Mustafa, Osmanlı Devleti'nin "İslam Birliği" Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, Cilt:9, Sayı:18

Aral, Berdal, "An Inquiry into the D-8 Experiment: An Incipient model of an Islamic Common Market?", Alternatives Turkish Journal of International Relations, Cilt:4, Sayı:1&2, 2005.

Aydın, Cemil, İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panİslamist İmajı (1839-1924), ed. İsmail Kara, Asım Öz, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Baba, Gürol, "TheWaves of Turkey's Proactive Foreign Policy Hitting South-AsianCoasts: Turkey- Bangladesh Relations", Yönetim Bilimleri Dergisi, 2017, Cilt 15, Sayı 30

Baş, Arda, "Atatürk Dönemi Türkiye- Mısır İlişkileri ve Günümüze Etkileri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2015, Cilt:31, Sayı:92

Beyaz, Yasin, 1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye'deki Yansımaları, Journal of İslamic jerusalem Studies, Cilt:18, Sayı:1, 2018

Bilge, Mustafa L., "Rabıtatü'l-Alemi'I-İslami", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, 2007

Çolakoğlu, Selçuk, Dış Politika Yapım Sürecinde Din Faktörünün Etkisi: Pakistan Örneği, İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı: 36, İstanbul, 2007

Çolakoğlu, Selçuk, Güler, Arzu, "Türkiye – Endonezya İlişkileri Dostluktan Ortaklığa", Usak Analiz, 2011, Analiz No: 3

Çolakoğlu, Selçuk, Sakaoğlu, Emre Tunç, "Turkey- Pakistan Relations: Towards Multidimensional Regional Integration", Muslim Perspectives, Cilt 1, Sayı 2, 2016.

Davutoğlu, Ahmet, İslam Dünyasının Siyasi Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi,2002, Cilt: 7, Sayı: 12

Doğan, Adem, Türkiye'nin D-8 Ülkeleriyle Ticaretinin Yapısal Analizi, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 2015, Cilt 7, Sayı 13

Doğan, Sercan, "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ziyareti Işığında Türkiye-Pakistan İlişkileri", Ortadoğu Analiz Dergisi, 2010, Cilt 2, Sayı 16

Doster, Barış, "Türkiye'de NATO Karşıtlığının Tarihsel ve Siyasal Kökenleri", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 4, Sayı 40, 2012

Erdem, Gökhan, "12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa İle İlişkilerine Etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle İlişkiler", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2015

Geçikli, Recep Murat, 1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı, Journal of History Studies, Cilt:8, Sayı:4, 2016

Karpat, Kemal H., Panİslamizm ve II.Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 1987, Sayı:48

Kamel, Ayhan, "D-8 Ekonomik Birliği Örgütü", Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel Sayısı, Cilt:7, Sayı:2.

Kavas, Ahmet, "Bangladeş", Yeni Türkiye Dergisi, 2017, Yıl 23, Sayı 96, İslam Dünyası Özel Sayısı Cilt 2

Kavas, Ahmet, "Pakistan", Yeni Türkiye Dergisi, 2017, Yıl 23, Sayı 96, İslam Dünyası Özel Sayısı Cilt 2

Kemiksiz, Neşe, "Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkiye-Mısır İlişkileri (1945-1960)", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2020, Cilt:5, Sayı:1

Kiraz, Sami, "Türk Dış Politikasında Çok Yönlülük Denemeleri Bağlamında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ve D-8'in Karşılaştırmalı Olarak Analizi", Turkish Studies Economic, Finance and Politics, 2018, Cilt 13, Sayı 14

Koçer, Gökhan, "Türk Dış Politikasında Din Unsuru", Akademik Orta Doğu Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2006.

Köktaş, Rumeysa, "Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT,KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO", Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, 2018.

Kuloğlu, Armağan, "60 Yıllık İttifak: NATO ve Türkiye", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 1, Sayı 4, 2009.

Oğuzlu, Tarık, "Türkiye'nin NATO'ya Karşı Değişen Bakış Açısını Anlamak ve Açıklamak", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 4, Sayı 40, 2012.

Qureshi, M. Naeem, "Dünya İslam Kongresi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 10, 1994.

Öncü, Ali Servet, Cevizliler, Erkan, "Avrupa Bütünleşmesi İçin Önemli Bir Adım: ‘Avrupa Konseyi’ ve Türkiye’nin Örgüte Üyeliği Meselesi", Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, 2013.

Özkan, Mehmet, "Why Does an International Organization Fail? A theoretical and Systemic Approach to the Developing Eight(D-8)", Ortadoğu Etütleri Dergisi, Cilt:9, Sayı:2, 2017.

Sarısır, Serdar, "Türkiye’nin Bangladeş’i Tanıması ve Türkiye-Bangladeş İlişkilerinin İlk Yılları (1974-1980)", Tarih Araştırmaları Dergisi, 2019, Cilt 38, Sayı 66.

Şahin, Mehmet, Sarı, Buğra, "1960-1980 Dönemi Türkiye’nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri", Akademik Ortadoğu Dergisi, 2017, Cilt:11, Sayı:2.

Taştekin, Mesut, "Türk Dış Politikasında "D-8", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2006, Cilt 7, Sayı 2

Turan, Namık Sinan, II.Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Propaganda Ögesi Olarak Hicaz Demiryolu, CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6.Ara Dönem Sempozyum Bildirileri, Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, 2011

Turan, Namık Sinan, Pan-İslamizm Ekseninde II.Abdülhamid Diplomasinin Uzak Doğu Asya Misyonu, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Devr-i Hamid-Sultan II.Abdülhamid, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011

Ullah, Rahmat, "Bangladeş ve Türkiye: İkili İlişkilerin Bir Analizi", Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2017, Cilt 9, Sayı 1

Üstün, İsmail Safa, "İran", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul, 2000

RAPORLAR

ESAM, Müslüman Topluluklar 1. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1992

ESAM, Müslüman Topluluklar 2. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1993

ESAM, Müslüman Topluluklar 3. İşbirliği Toplantısı, ESAM Yayını, İstanbul, 1994

Council Meeting of the (Prospective) D-8 Group, İstanbul Joint Statement, First Session, 4 January 1997

Commission of the (Prospective) D-8 Group, Second Meeting, 13-14 March 1997, Antalya

Commission of the (Prospective) D-8 Group, Third Meeting, 12- 13 May 1997, İzmir

Commission of the (Prospective) D-8 Group, Fourth Preparatory Meeting, 12-13 June 1997, İstanbul

Council of the (Prospective) D-8 Group, Second Preparatory Meeting, 14 June 1997, İstanbul

Kut, Gün, Türk Dış Politikasında Çok Yönlülüğün Yakın Tarihi: Soğuk Savaş Sonrası Devamlılık ve Değişim, Boğaziçi Üniversitesi- TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, 2010

TEZLER

Aygünoğlu, Emre, Türkiye'nin Ekonomik Entegrasyon Hareketleri İçerisindeki Yeri ve Yeni Bir Vizyon: D-8, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2019.

Çetinsaya, Gökhan, II.Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi(1876-1878),Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Ankara,1988

Gurbet, Hülya, Küresel Dünya Düzeninde D-8 Örgütü'nün Makroekonomik Performansının İncelenmesi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2019

Gülabi, Zübeyir, Türkiye'nin Afrika'ya Açılım Politikası: Nijerya, Malatya, Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014

Güldal, Murat, Kuruluşundan Bugüne D-8 Örgütü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009

İlhan, Abdulrahman,Türkiye'nin Dış Politikasında İslam İşbirliği Teşkilatı (1969-2012), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019

Kılınç, Salih,D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Türk Ekonomisine Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2013.

Özyanık, Seçil, Refah-Yol Hükümetinin Dış Politikası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005

İNTERNET KAYNAKLARI

www.Developing8.org

www.tccb.gov.tr

www.mfa.gov.tr

www.cnnturk.com

www.ticaret.gov.tr

www.hurriyet.com.tr

www.aa.com.tr

www.milliyet.com.tr

www.haberturk.com

www.trthaber.com

www.haberler.com

www.iha.com.tr

www.posta.com.tr

<http://scolakoglu.blogspot.com>

www.insamer.com

www.gazetevatan.com

GAZETELER

Sabah

Milliyet